

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE KÜRTLER VE ERMENİLER
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

HAZIRLAYAN
Mehmet Emin DEMİR

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Cengiz KARTIN

Ocak 2017

KAYSERİ

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE KÜRTLER VE ERMENİLER
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hazırlayan

Mehmet Emin DEMİR

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Cengiz KARTIN

Bu çalışma; Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi
tarafından SYL-2014-5582 kodlu proje ile desteklenmiştir.

Ocak 2017

KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Adı-Soyadı: Mehmet Emin DEMİR

İmza:

YÖNERGEYE UYGUNLUK

II. Abdülhamid Döneminde Kürtler ve Ermeniler adlı Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazım Yönergesi'ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Danışman

Ad Soyad İmza

Ad Soyad İmza

.....ABD Başkanı

Ad Soyad İmza

Yrd.Doç. Dr. Cengiz KARTIN danışmanlığında Mehmet Emin DEMİR tarafından hazırlanan **“II.ABDULHAMİD DÖNEMİNDE KÜRTLER VE ERMENİLER”** adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

26/01/2017

JÜRİ

Danışman: Yrd. Doç.Dr. Cengiz KARTIN

Üye : Yrd. Doç. Dr. İbrahim ERDOĞDU

Üye : Yrd. Doç. Dr. Hikmet Zeki KAPÇI

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim kurulunun 03/02/2017 tarih ve04.....sayılı kararı ile onaylanmıştır.

ÖN SÖZ

Osmanlı tarihinin en tartışmalı yıllarından olan II. Abdülhamid dönemi, devletin içte ve dıştaki düşmanlara karşı amansız bir mücadelenin verildiği dönem olmuştur. Bu dönem içerisinde başta İngiltere olmak üzere Rusya, Fransa, Almanya ve Amerika devletleri Osmanlı Devleti bünyesindeki Kürtler ve Ermeniler üzerinden, parçalanacağını düşündükleri Osmanlı Devleti’nden pay kapma yarışına girmişlerdir.

“II. Abdülhamid Döneminde Kürtler ve Ermeniler” adlı bu tez çalışmasıyla, Batılı devletlerin neden olduğu, Kürtler ve Ermeniler arasında yaşanan olaylarla Osmanlı Devleti’nin bölgede aldığı tedbirler sebepleri ile birlikte incelenmiştir.

Üç bölümde ele alınan bu çalışmanın birinci bölümünde 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’na doğru giden süreçte Osmanlı Devleti içerisindeki Kürt-Ermeni münasebetleri ve ayrıca bu savaşın sonunda imzalanan Ayastefanos ile Berlin Antlaşmalarının Kürt-Ermeni ilişkileri üzerindeki etkileri ele alınmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde Batılı devletlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yürüttükleri misyonerlik faaliyetleri ve yaşanan çıkar çatışmaları açıklanmıştır.

Tez çalışmasının üçüncü bölümünde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde Kürtlerle Ermeniler arasında yaşanan olaylar ve bu durum karşısında Osmanlı Devleti’nin aldığı tedbirlere yer verilmiştir.

Tezin hazırlanması sırasında bana destek olan aileme, arkadaşlarıma ve özellikle de araştırmalarıma yön vererek benden yardımlarını esirgemeyen danışman hocam sayın Yrd. Doç. Dr. Cengiz KARTIN’a teşekkür ederim.

Mehmet Emin DEMİR

Kayseri 2017

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE KÜRTLER VE ERMENİLER

Mehmet Emin DEMİR

**Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi, Ocak 2017
Danışman: Yrd. Doç. Dr. Cengiz KARTIN**

ÖZET

Fransız İhtilali ile birlikte ortaya çıkan ve birçok devlete sirayet eden milliyetçilik akımı Osmanlı Devleti'ni de derinden etkilemiştir. Çok uluslu devletlerin siyasi sınırlarında büyük değişimlere sebep olan bu akım, özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'ni parçalamaya çalışan İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük devletlerin bu yöndeki faaliyetleri için vazgeçilmez bir araç olmuştur. Nihayetinde Osmanlı Devleti'ni Balkan topraklarından çıkaran Batılı güçler, Müslümanlığın son kalesi olarak görülen Anadolu topraklarını da Osmanlı Devleti'nden alma çalışmalarına başlamışlardır. Böylece Batılı güçler, bu topraklarda yüzyıllardır dostluk içerisinde yaşamış olan Kürtleri ve Ermenileri, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmek için koz olarak kullanmak istemişlerdir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) ile birlikte Balkan devletleri gibi bağımsızlaşmak, bu olmazsa özerk bir yapıya sahip olmak isteyen Ermeniler, ayrılıkçı faaliyetlere başlamışlardır. İlk etapta siyasi yollarla bağımsızlık yolunda çaba sarf eden Ermeniler, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla bağımsız bir devlet kurma konusunda bir şeyler elde edemeyince bu amaçlarını gerçekleştirmek için ihtilal komiteleri aracılığıyla terör faaliyetlerine başlamışlardır.

Anadolu'nun birçok vilayetinde kanlı terör eylemleri gerçekleştiren Ermeni ihtilal komiteleri, bu faaliyetlerini Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde arttırmışlardır. Bu eylemlerde büyük kayıplar veren, bölgede bir Ermeni devletinin kurulma ihtimalinin endişesini yaşayan ve bölge halklarından biri olan Kürtler de Ermenilere karşı kendilerini savunmaya başlamışlardır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaşanan bu gelişmeleri kendi amaçları için kullanmak isteyen Batılı güçler sözde, Hristiyan azınlıkların maruz kaldığı asayişsizliği bahane ederek Osmanlı Devleti'ne karşı yaptıkları baskıları arttırmışlardır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Kürtlerle-Ermeniler arasında yaşanan olaylar karşısında devletin gücünü hissettirmek isteyen Osmanlı Devleti, Ermenilere karşı askeri tedbir olarak Kürt aşiret bireylerinden Hamidiye Alaylarını teşkil ederken, Kürtlerin devlete olan bağlılıklarını arttırmak için de Aşiret Mekteplerini kurmuştur. Osmanlı Devleti’nin bölgede aldığı bu tedbirleri menfaatlerine aykırı bulan Batılı güçlerin tüm çabalarına rağmen Osmanlı Devleti, geç de olsa bölgede varlığını hissettirmiştir. Böylece hem bu bölgelerde bir Ermeni devletinin kurulmasının önüne geçilebilmiş hem de bölgeler üzerindeki devlet otoritesi bir nebze de olsa kurulabilmiştir.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Kürtler, Ermeniler.

KURDS AND ARMENIANS IN II. ABDULHAMID PERIOD**Mehmet Emin DEMİR****Erciyes University, Social Sciences Institute History Anniversary****M.Sc. Thesis, January 2017****Supervisor: Yrd. Doç. Dr. Cengiz KARTIN****ABSTRACT**

The movement of “nationalism” which emerged with The French Revolution and spread over many governments deeply affected The Ottoman Empire as well. This movement which caused the multinational governments to greatly change their political borders became an indispensable means of the great powers such as England, France and Russia, which had been trying to split the Ottoman Empire for hundreds of years, to the benefit of their activities in this aspect. Eventually getting the Ottoman Empire to remove from the Balkan lands, the imperialist powers started their activities also to take the Anatolian lands which were seen as the last castle of Islam from The Ottoman Empire. Therefore, the imperialist powers wanted to abuse Kurdish and Armenians who peacefully had lived in these lands for ages in order to interfere in the internal affairs of Ottoman Empire.

Together with The Battle of Ottoman – Russian between 1877 and 1878 (The 93 Battle), Armenians who wanted to be independent like Balkan countries, or if this didn't occur, to have an autonomous governmental structure, began their separatist activities. In the first step politically struggling on the way of independence, Armenians started terrorist attacks by means of the civil insurrection committees to make these aims come true when they couldn't obtain anything from The Treaties of San Stefano and Berlin.

The Armenian civil insurrection committees which carried out the bloody terrorist attacks in many Anatolian cities increased these attacks in the regions of Eastern and Southeastern Anatolia where Armenians densely lived. Being one of the regional folks, The Muslim Kurdish who lost many people in these attacks and were anxious about the possibility that an Armenian country might be founded also began to defend themselves against Armenians. These developments in the eastern and southeastern Anatolian regions have exacerbated the oppression of the Ottoman Empire

on the pretext of the so-called western strengthening anti-independence of Christian minority groups for their own purposes.

In the eastern and southeastern Anatolia, the Ottoman State, which wanted to make the state feel the power of the Kurds and the Armenians, formed the Hamidiye Regiments from the Kurdish tribal individuals as a military measure against Armenia and established the Tribal schools to increase the Kurdish loyalty to the state. Despite all the efforts of the imperialist powers finding these precautions, which the government took in the region, harmful, The Ottoman Empire made its existence felt in the area although late. Thus, the establishment of an Armenian state in these regions has been prevented and the state authority on the provinces has been able to be established to some extent.

Key Words: II. Abdulhamid, Kurds, Armenians.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
YÖNERGEYE UYGUNLUK	ii
ONAY:	iii
ÖN SÖZ	iv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ANADOLU COĞRAFYASINDA KÜRTLER VE ERMENİLER

1.1. Osmanlı Öncesi ve Osmanlılar Zamanında Anadolu’da Kürtler ve Ermeniler	6
1.2. Osmanlı İçerisinde Kürtler ve Ermenilerin Sosyal Hayatı	10
1.3. Kürtlerin ve Ermenilerin Osmanlı’daki Faaliyetleri	15
1.3.1. Ermenilerin Faaliyetleri	15
1.4. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) ve Ayastefanos Antlaşması	18
1.5. Berlin Antlaşması	19
1.6. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Ermeni Nüfusu	21
1.7. Kürtlerin ve Ermenilerin Oluşturdukları Cemiyetler	24
1.7.1. Ermenilerin Oluşturdukları Cemiyetler	25
1.7.1.1. Hınçak Komitesi	30
1.7.2. Kürtlerin Oluşturdukları Cemiyetler	34

İKİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE BATILI DEVLETLERİN DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGELERİNDEKİ FAALİYETLERİ

2.1. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri	38
2.2. İngiltere	40
2.3. Rusya	46
2.4. Fransa	53
3.1.1. Kürt-Ermeni İlişkilerinde Köy, Arazi, Mera Problemleri	61
3.1.2. Kürt Musa Bey Olayı	64
3.1.3. Erzurum Olayı (20 Haziran 1890)	65
3.1.4. Sason İsyanları	66

3.1.4.1. I. Sason İsyanı.....	66
3.1.6. Boğazkesen Olayı.....	70
3.1.7. Armenekan Partisi Olayı	70
3.2. Yaşanan Olaylar Karşısında Osmanlı Devleti’nin Almış Olduğu Tedbirler	71
3.2.1. Hamidiye Alayları	74
3.2.2. Aşiret Mektepleri.....	80
EKLER.....	103
ÖZGEÇMİŞ.....	119

KISALTMALAR

a.g.e.: Adı geçen eser

a.g.m.: Adı geçen makale

Bkz.: Bakınız

BOA.: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

C.: Cilt

Çev.: Çeviren

Ed.: Editör (Yayına Hazırlayan)

H.: Hicri

Haz.: Hazırlayan

M.: Miladi

M.Ö.: Milattan Önce

M.S.: Milattan Sonra

OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

s.: Sayfa

S.: Sayı

TKAE: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

TTK: Türk Tarih Kurumu

Vd.: Ve diğerleri

Vol.: Volume (Cilt)

A.MKT.MHM.: Sadaret Mektubi Kalemî, Mühimme Kalemî

BEO. : Babıali Evrak Odası

DH.MKT.: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi

DH.TMIK.: Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu

Y.A.HUS.: Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı

Y.EE.: Yıldız Esas Evrakı

Y.PRK.ASK.: Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzatı

Y.PRK.AZJ.: Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnalı

Y.PRK.AZN.: Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı

Y.PRK.BŞK.: Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı

Y.PRK.DH.: Yıldız Perakende Dahiliye

Y.PRK.EŞA.: Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik

Y.PRK.ML.: Yıldız Perakende Evrakı Maliye Nezareti Maruzatı

Y. MTV.: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

Y.PRK.MYD.: Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi

Y.PRK.PT.: Yıldız Perakende Evrakı Posta ve Telgraf Nezareti Maruzatı

Y.PRK.TKM.: Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği

Y.PRK.UM.: Yıldız Perakende Evrakı Umumi

GİRİŞ

1. Konu

Kürtler, XVI. yüzyıldan başlayarak XVIII. yüzyılın ortalarına kadar doruk noktasına ulaşan bir biçimde Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasındaki çekişmelerin önemli bir malzemesi olmuşlardır. Bu iki devletin sınır boylarında yaşayan Kürtlerin ikamet ettiği topraklar (Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Irak'ın Kuzey bölgeleri) stratejik öneminin yanında XX. yüzyıla doğru geline tarihlerde yeraltı kaynakları itibari ile de -başta İngiltere olmak üzere- Batılı güçlerin ilgisini cezpt etmeye başlamıştır. Batılı güçlerin; Kürtlerin ve Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bu bölgelerdeki faaliyetleri, özellikle II. Abdülhamid döneminde zirveye ulaşmıştır denilebilir.

Sultan II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı Devleti'nin büyük ekonomik bunalımlarla çalkalandığı, devlet maliyesinin iflas ettiği, baskının arttığı, yer yer sınırlar içindeki bazı kesimlerin devlete olan güveninin azalarak hareketlenmelerin başladığı bir dönem olmuştur. Yine bu dönem, devletin hemen hemen her alanında çok kapsamlı değişimlerin yaşandığı bir zamanı barındırmaktadır. I. Meşrutiyet dönemiyle başlayan ve II. Meşrutiyet ile son bulan II. Abdülhamid zamanında Osmanlı Devleti, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda büyük toprak kayıplarına maruz kalarak her yönden Batılı devletlerin tehdidi altına girmiştir. Lakin bu dış tehditleri Sultan II. Abdülhamid, gücü elinden alınıncaya kadar, uzak tutmaya muvaffak olmuştur. Toplumun bazı kesimlerince Sultan II. Abdülhamid muhafazakâr, dindar ve gerici olduğu düşünülse de kendi döneminde, Osmanlı tarihi içindeki en büyük modernleşmeyi devlete yaşatmıştır. Her ne kadar bireysel hakların baskı altında tutulduğu bir dönem gibi görölse de II. Abdülhamid dönemi Türkiye Cumhuriyeti'nin kurumsal temellerinin atıldığı bir dönem olmuştur¹.

¹ Kemal H. Karpat- Robert W. Zens, "I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid'in Saltanatı (1876-1909)", *Genel Türk Tarihi*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 315.

Sultan II. Abdülhamid döneminin en göze çarpan sorunlarından biri olan Ermeni meselesi, yine bu dönemde devletin bir iç meselesi iken uluslararası bir soruna dönüşmüştür. XIX. yüzyılın sonlarında başlayan Ermeni isyanları karşısında Osmanlı Devleti çeşitli tedbirler almıştır. Bu tedbirlerden biri Hamidiye Alayları idi. IV. Ordu Komutanı Müşir Zeki Paşa'nın tavsiyesi ile yerel aşiretlerden oluşturulan Hamidiye Alayları, Doğu Anadolu'da Rus yayılmasını durdurmak, silahlı Ermeni çete faaliyetlerinin engellenmesi, Kürt aşiretlerinin devlete bağlılığını arttırmak (ki bu ifade ile Rus saldırılarına karşı buradaki Kürt unsurdan yararlanmak), bölgede merkezi otoritenin varlığını hissettirmek ve dış güçlerin Kürtleri kendi politikaları doğrultusunda kullanmalarını engelleme düşünceleri ile oluşturulmuştur.

XIX. yüzyılın ortalarına kadar Türkler ile Ermeniler aynı ortamda dostça yaşamışlardır. Türkler ticaretin birçok alanlarını onlara bırakmışlardı. Dolayısıyla zanaatkârlar, bankacılar ve tüccarlar hep Ermeniler arasında çıkmıştır. Zaten askerlik yapmayan Ermeniler, ticaret alanında hem kendilerini geliştirmiş hem de maddi zenginliklerini gerçekleştirmişlerdi.

Tanzimat döneminde gayrimüslimlere verilen haklar Fransız İhtilalinin de etkisi ile Ermenilerde ulusal taleplerde ciddi arayışlara neden olmuş, bu durum Ermeni isyanlarına ve Ermeni sorununun ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir.

Osmanlı-Rus Harbi'nin (1877-1878) Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanması Ermeni sorununun büyümesine ortam hazırlamıştır. Osmanlı Devleti'nin bu savaştan yenik ayrılmasını fırsat bilen Ermeniler öncelikle Ruslardan Ayastefanos Antlaşması'na (16. madde) Ermeniler lehine olan isteklerde bulunmuş, ardından da aynı gayreti göstererek Batılı güçlerden Berlin Antlaşması'na (61. madde) lehlerine olan maddelerin yer almasında başarı sağlamışlardır. Ancak bağımsız bir Ermenistan'ın kolay kurulamayacağını anlayan Ermeniler bu defa şiddete başvurarak hayallerindeki devlete ulaşmayı amaçlamışlardı. İşte bu noktada tezin konusu dâhilindeki Kürtler ile Ermenilerin ilişkileri farklı bir boyuta ulaşmıştır.

2. Amaç ve Önem

Hazırlanan bu tez çalışması ile II. Abdülhamid Döneminde Kürtler ve Ermeniler, 1876-1909 dönemi içerisinde ele alınmıştır. XIX. ve XX. yüzyıllarda ayrıştırıcı politikalar izleyen ve Osmanlı Devleti üzerinde rekabet halinde olan Batılı güçler, imparatorluk içindeki bazı etnik ve dinsel grupları dış politikalarının bir aracı olarak

kullanmaya, bu amaçla onlarla yakından ilgilenmeye başlamışlardır. Bu çerçevede özellikle Kürtler ve Ermeniler Batılı güçlerin hedefi olmuştur.

Köklü ve büyük devlet yapısına sahip olan milletlerde, geçmişten çıkarılacak dersler, geleceğin tayininde belirleyici roller üstlenir. Tezin konusunu teşkil eden 1876-1909 dönemi ile ilgili Batılı güçler tarafından, bu coğrafyada sürdürülmüş olan etnik milliyetçiliğin ön plana çıkarılarak emperyalist menfaatlerin nasıl korunduğunun siyasetini açıklayarak insanlarımıza bir ufuk açmayı hedeflemekteyiz.

Ülkemiz için bugün ve gelecekte de çok önemli olacağı -yaşanılan süreçten de fark edileceği gibi- anlaşılan Kürt-Ermeni meselesi ile ilgili çeşitli tezler, kitaplar ve makaleler yayımlanmıştır. Bu yayınları akademisyenler ile kimi milliyetçi çevreler yapmışlardır.

Konunun teşkil ettiği II. Abdülhamid Döneminde Kürtler ve Ermeniler adlı tezin burada mevcut olan boşluğun -bir nebze de olsa- doldurulmasına katkı sağlayacağı düşünülmelidir. Çalışmanın ana hedefi: bahsi geçen konunun açıklanması, bu yapılırken de Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleriyle konunun desteklenmesidir.

Farklı etnik unsurları bünyesinde barındıran devletlerde sürekli olarak bir bağımsızlık mücadelesi tarihte var olduğu gibi günümüzde de bu süreçlere rastlanmaktadır. Günümüz Türkiye'sinde de var olan bu sorunlar canlılığını hiç yitirmeden devam ettirmektedir. Sonuçta Anadolu sınırında kurulmuş olan bir Ermeni devleti ile tarihsel sorunlar hala devam etmektedir. Ele alınan bu konu ile tarihe bir nebze de olsa ışık tutulmaya çalışılmıştır. Günümüze bakıldığında tarihten yeterince ders alındığını söylemek mümkün görünmemektedir. Osmanlı Devleti'nin parçalanma sürecinde geçirmiş olduğu safhalarda yabancı devletlerin payının ne olduğunu ortaya koymadan, bugün geliştirilecek siyaseti oluşturmak yanlış bir tutum olacaktır. Dolayısıyla yapılacak olan bu çalışma ile dün-bugün-yarın bütünlüğünde meselelerin ana nedenleri ortaya konulmak istenmiştir.

3. Yöntem

Çalışma hazırlanırken Başbakanlık Osmanlı Arşivi kayıtlarından ve tetkik eserlerden faydalanmaya çalışılmıştır. Bu materyaller içerisinde konuyla ilgili olanları geçmişte ya da halen var olan bir durumu, var olduğu şekliyle tanımlamayı amaçlayan araştırma yaklaşımı olan “Tarama Modeli” ile incelemeye özen gösterilmiştir. Bu

modelde olayları, herhangi bir şekilde değiştirme, etkileme çabası söz konusu olmamıştır. Bilinmek istenen şey vardır, açık ve nettir. Önemli olan onu uygun bir biçimde gözleyip belirleyebilmektir. İnceleme sonucunda var olan kayıt ve belgeler tespit edilerek, bu kayıt ve belgelerden ulaşılanlar okunup, değerlendirilerek tahlil edilmeye çalışılmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, YÖK Ulusal Tez Merkezi katalogları taranarak ve diğer arama motorlarından faydalanarak katalog taraması yapılmış ve faydalanılabilecek kaynaklar not alınmıştır. Bulunabilen kaynakların konunun neresinde yararlanılabileceğini göstermek için işlenecek konu başlıkları altında sınıflandırılarak çalışmaya devam edilmiştir. Güvenilir bilgiler tespit edildikten sonra bu bilgilerden önemli notlar elde edilmiştir. Son olarak da not alınan bu verilerden yararlanılarak tez oluşturulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın sağlam kaynaklara ve eserlere dayandığını göstermek ya da bilginin doğruluğunu araştırmak ve aynı konuda daha fazla bilgi almak isteyenlere yol göstermek amacıyla dipnot kullanımı göz ardı edilmeden yazılmıştır. Yazılma işi tamamlandıktan sonra araştırma metni okunarak gerekli yerler düzeltilip, akabinde araştırmada varılan sonuç ve değerlendirme kısmı ele alınarak tezin tamamlanmasına çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANADOLU COĞRAFYASINDA KÜRTLER VE ERMENİLER

Çok uluslu devletlerin parçalanmasına neden olan milliyetçilik düşüncesi, emperyalist devletlerin yürüttükleri politikalara kolaylıklar sağlamıştır. Birçok milleti hâkimiyetinde barındıran Osmanlı Devleti de bu milliyetçilik düşüncesini kullanan Batılı devletlerin birinci hedefi haline gelmiştir².

Geçmişten bu yana, Anadolu topraklarında Türklerin varlığından rahatsızlık duymuş milletler olduğu bilinmektedir. Özellikle Avrupalı milletler, Doğu üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için bir hayli çaba sarf etmişlerdir. Anadolu'nun tamamı düşünüldüğünde, stratejik öneminden dolayı Doğu ve Güneydoğu Anadolu toprakları Batılı devletlerin önem verdiği bölgeler arasındadır. Bu bölgelerin yer altı ve yer üstü zenginliklerini ele geçirmek, emperyalist güçlerin öncelikli hedefleri arasında yer almıştır. Ayrıca bu bölge; Kafkaslar, Rusya-Akdeniz, Rusya-Afrika ve Rusya-Ortadoğu yolları üzerinde bulunması bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin, 1514 Çaldıran Savaşı (Osmanlı-İran) ile Osmanlı hâkimiyetine alınmasının ardından yine bu bölgeler Osmanlı-İran, Osmanlı-Rusya arasında siyasi mücadele alanı olarak kalmışlardır. Bölgelerde mevcut olan aşiret sistemi ise, XVI-XVII. yüzyıllarda Osmanlı-İran, XVIII-XIX. yüzyıllarda bu iki devletin de yanında Rusya, İngiltere ve zaman zaman Fransa gibi büyük güçlerin her zaman menfaatleriyle uzlaşan lider ve toplulukları bulmalarının sebebi olmuştur³.

Batılı güçlerin Doğu Anadolu üzerindeki emellerine bakıldığında, Rusya ile Avrupalı Devletlerin çıkarlarının çatıştığı görülmektedir. Rusların hedefinde sıcak denizlere inmek, bunun için de Osmanlı Devleti'nin doğu bölgelerinde Rus koruması

² Mustafa **Turan**, "Yakınçağda Osmanlı Devleti'ni Parçalama Politikaları ve Ermeni Meselesi", *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler)*, S. 1, C. 10, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 5.

³ Abdülhaluk **Çay**, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Turan Kültür Vakfı Yay., İstanbul 1994, s. 366-367.

altında bir Ermeni bölgesinin oluşturulması arzusu varken⁴, Avrupalı Devletlerin hedefinde ise doğunun zengin kaynaklarına yakın olmak, hammadde ihtiyacını karşılayarak ürettiği malları satabileceği bir pazar olan Anadolu'yu hâkimiyet sahasında tutabilmek vardı. Bu açıdan bakıldığında geçmişten bu yana Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Batılı güçler için önemli stratejik merkezler olmuştur. Bu stratejik özellik, II. Abdülhamit'in saltanat yıllarında (1876-1909) hat safhaya çıkan olayların merkezinde, Kürt-Ermeni meselesinin temelini oluşturmuştur.

1.1. Osmanlı Öncesi ve Osmanlılar Zamanında Anadolu'da Kürtler ve Ermeniler

1.1.1. Osmanlı Öncesi Anadolu'da Ermeniler

Ermenilerin M.Ö. VI. yüzyılda Yunan kaynaklarında "Armina" adıyla adlandırıldıkları görülmektedir⁵. Kendilerini Hz. Nuh'un torunu Hay'ın çocukları olarak tanımlayan Ermenilerin kökenleri ve coğrafyaları hakkında yeterince bilgi mevcut değildir⁶. Ermenilerin bazı kaynaklarda Nordite ve Alpin ırkları karışımı olduklarından bahsedilmektedir. Bir kısım Ermeni tarihçiler Ermenilerin kökenini yukarıda da belirtildiği gibi Hz. Nuh'a dayandırırken diğer bir kısım tarihçiler de köken olarak Frigyalıları göstermektedirler⁷.

Ermenistan ismine ilk olarak M.Ö. 515 yılına ait yazıtlarda rastlanmaktadır. Ermenilerin yaşadıkları bölge, Ermeni coğrafyacılar tarafından Büyük ve Küçük Ermenistan olarak ikiye ayrılmıştır. Ermenistan'ın hudutlarını ise Akdeniz, Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki 250.000 kilometrekarelik alan olarak belirtmişlerdir. Nihayetinde de bu bölgenin Ermenilerin yaşam merkezi olduğunu iddia etmişlerdir. Ermenilerin, Ermenistan olarak adlandırdıkları bu bölgeye batıdan göç ettikleri düşünülse de, göç tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Kaynaklarda, Ermenilerin anayurtları olarak gösterdikleri bölgenin, devrin büyük devletlerinin menfaatlerinin kesişme noktasında yer almış olduğu görülmektedir. Ancak Ermenistan olarak

⁴ Davut Kılıç, "Ermeni ve Kürt Meselesinin Ortaya Çıkışında Doğu Anadolu'nun Jeopolitik Önemi" *IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu*, 16-17 Ekim 2003 Elazığ/Türkiye, s. 469.

⁵ Zeynep Altıntaş, *1890 Yılına Kadar Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında İngiltere'nin Rolü*, C. 7, S. 1, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2005, s. 151-152.

⁶ Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010, s. 21.

⁷ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları (Dün, Bugün, Yarın), İstanbul 1987, s. 22.

adlandırılan bu bölgede yaşayan Ermenilerin, tarihleri boyunca büyük, daimi bir güç ve devlet olarak kayda geçtikleri görülmemektedir.

M.Ö. VI. yüzyılın sonlarına doğru İranlıların egemenliği altında bulunan Ermeniler; Romalılar, Makedonya İmparatorluğu ve Bizans gibi farklı devletlerin hâkimiyetine girmişlerdir. Milattan sonra Ermenistan bölgesinin yine farklı devletlerin egemenliğinde kaldığı, VII. yüzyılın ortalarında ise bölgeye Arap akınlarının başladığı görülmüştür. Bölgeye Türk akınları ile birlikte 1071’de Bizans’ın yenilgisiyle Ermenistan’ın Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun egemenliğine girdiği görülmektedir. Türklerin bölgedeki hâkimiyetinden sonra Ermenilerin yaşadığı bölge; Irak Selçukluları, Harzemşahlar, İlhanlılar, Celayirliler, Timur Devleti, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevi ve son olarak da Osmanlı hâkimiyetine girmiştir⁸.

Ermeniler yüzyıllar boyunca başka devletlerin himayesinde bulunmuştur. Bu devletlerden biri de X. yüzyıldan itibaren Selçuklu Devleti olmuştur. Ermenilerin Türk idaresi altındaki yaşantısı Bizans, Rus, İran ve Arap idaresine kıyasla daha rahat olduğu bilinmektedir. Bu dönemde geniş bir hürriyet ve hoşgörü içerisinde yaşadıkları görülmüştür⁹. Bazen bir prenslik olarak yaşamış olan Ermeniler, bazen de bağlı oldukları bir devletin tebaası olarak Türklerle iç içe hayatlarını idame ettirmişlerdir. Türklerle olan bu beraberlik XI. yüzyıldan XX. yüzyıla uzanan yaklaşık bin senelik Selçuklu-Osmanlı çizgisidir¹⁰.

Türk coğrafyasının ana unsurları arasında yer etmiş olan Ermenilerin, XI. yüzyıldan itibaren Türklerle iç içe yaşadıkları bilinmektedir. Genel olarak Balkan kökenli oldukları kabul edilen Ermeniler, Kuzeydoğu Anadolu ile Güneydoğu Anadolu arasındaki topraklarda yaşamışlar¹¹ ve yurtlarını da “Hayastan” olarak adlandırmışlardır¹².

Osmanlı idaresinde Türkler’de olduğu gibi Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler de çok rahat bir yaşam sürdürmüşlerdir. Türkler dışındaki ahalinin olağan ya da olağandışı vergi yükümlüsü olmalarına karşın, ödedikleri vergiler her zaman çok küçüktür,

⁸ Gürün, *Ermeni...*, s. 31-38.

⁹ Oktay **Bozan**, *Arşiv Belgeleri Işığında Diyarbakır Vilayetinde 1895 Ermeni Olayları*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2006, s. 1-2.

¹⁰ Kenan Ziya **Taş**, “Ermeni-Kürt Soybirliği İddiaları”, *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. III, Ankara 2003, s. 57-58.

¹¹ Taş, *Ermeni-Kürt...*, s. 1.

¹² Gürün, *Ermeni...*, s. 21.

özellikle de diğer devletlerdeki azınlıklara nazaran inançlarını istedikleri gibi yapabilme özgürlükleri dikkate alınır, verdikleri verginin önemsizleştiği görülür. Gayrimüslimler kiliselerine istedikleri gibi giderler, hac ziyaretlerini gerçekleştirip, dinlerinin gereğini hiçbir kısıtlama olmadan yapabilmişlerdir. Aynı özgürlüğe ticari işlerinde ve mesleklerini icra etmekte de sahip olmuşlardır. Emeklerinin karşılığına el konabilir diye bir korkuları olmamış, gelirlerini de canlarının isteği gibi harcamışlardır. Zenginliklerini de istedikleri gibi miras bırakabilmişlerdir¹³.

1.1.2. Osmanlı Öncesi Anadolu’da Kürtler

Her ne kadar Kürtlerin kökenine dair fazla bilgi bulunmasa da yine bazı kaynaklarda Kürtlerin menşei olarak Sümerlere dayandığı söylenmektedir. Bunun kanıtı olarak gösterilen ise Sümer dilindeki *Kürti* kelimesidir. Sümerliler döneminde bu kelime *Dağlı* anlamında kullanılmıştır¹⁴.

Kürt tarihi ile ilgili bir bilgi de, *Kürt* kelimelerinin tarihte ilk defa Yenisey’deki Köktürk kitabelerinde rastlanması şeklindedir. Elegeş Bengütaşı’nda Kürtlerin, Köktürkler içinde yaşadıkları, beylerinin adının da Alp Urungu olduğu söylenmektedir¹⁵. Kürtlerin kökenleri hakkında kabul gören iddialardan biri de İran’da bulunan halkların bir parçası olduklarıdır¹⁶.

Kürtler tarih boyunca başka devletlerin bünyesinde olmuşlardır. Dağınık Kürt toplulukları bir bütün olarak toparlanmaya çalışsalar da bunda pek başarılı olamamışlardır. Bu sebeple de hiçbir zaman kalıcı politik bir birlik kuramamışlardır. Kürtlerin birlik olamamasının bir sebebi de farklı bölgelerde yaşayan Kürt toplulukları arasında dini, siyasi, kültürel farklılıkların bulunmasıdır¹⁷.

Kürtlerin yaşadıkları coğrafyanın sınırları genel olarak şu şekilde gösterilmektedir: Anadolu’nun doğu ve güneydoğu bölgeleri, Kuzeybatı İran

¹³ İlke **Tepeköylü**, *İstanbul Ermenilerinde Geçiş Dönemleri Doğum – Evlenme – Ölüm*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli 2012 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 9-10.

¹⁴ Faruk **Aslan**, *“Bilâd-ı Ekrâd: Kürdistan Kürt Diyarının Bilinmeyen Saklı Tarihi”*, Öteki Adam Yayınları, İstanbul 2013, s. 6.

¹⁵ Çay, *Her Yönüyle...*, s. 219.

¹⁶ Abdulcelil **Kaya**, *Ulus İnşa Sürecinde Etnik Partiler: SINN FEIN ve BDP*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara 2013 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 69.

¹⁷ Çay, *Her Yönüyle...*, s. 219.

topraklarının büyük bölümü, Kuzeydoğu Irak ve Kuzey-Kuzeydoğu Suriye'deki toprakların bir bölümünü kapsayan yerlerdir¹⁸.

Kürtlerle ilgili ne kadar iddia olursa olsun genel olarak bakıldığında, Kürtlerin daima bulunduğu coğrafya Ortadoğu olmuştur. XII. yüzyıldan başlayıp halen devam eden Kürt ve Türk ilişkileri bu coğrafyada geçmiştir. Köktürkler, Selçuklular, Osmanlılar ve Türkiye Cumhuriyeti bünyesinde Kürtler önemli unsurlardan biri olmuştur. XIX. yüzyıla kadar Osmanlı toplumunda bir bütün olarak yaşayan Kürtlerde bu yüzyılla birlikte Kürt milliyetçiliği fikri doğmuş ve yaşadıkları coğrafyada hâkim bir güç olmak istemişlerdir¹⁹. Ortadoğu ve Anadolu coğrafyasında etkileşim halinde olan Kürt ve Ermeni topluluklarının atalarının hangi kavimler olduğu konusunda kesin bilgilerin olmadığı görülmektedir. Ermeniler III. yüzyıla gelindiğinde Hristiyanlığı benimsemeye başlarken, Kürtlerin İslamiyet ile tanışmaları, VII. yüzyılın ortalarında Araplarla etkileşim sonucu olduğu görülmektedir. Bu süreçten sonra Kürtler İslamiyet'i benimsemiş olmakla birlikte, Araplara karşı direniş içerisinde olmuşlardır. Bu direnişler IX-XI. yüzyıllarda Kürt hanedanlığının ortaya çıkmasında etkili olmuştur²⁰.

Kürt ve Ermeni toplulukları arasındaki ilk ilişkilerin, Orta Asya'dan batıya yani Bizans topraklarına doğru yapılan Moğol akınlarından sonra başladığı bilinmektedir. Moğolların bu ilerleyişi sırasında batıya doğru yönelen Kürtler Anadolu'nun doğu topraklarına gelerek burada bulunan Ermeni halkları ile karşılaşmışlardır. Bu tarihten sonra ise Kürt ve Ermeniler o dönem Bizans toprakları olan Anadolu coğrafyasının doğu kısmında bağımsız beylikler şeklinde varlıklarını sürdürmüşlerdir²¹.

1071 Malazgirt Savaşı'nda Bizans'ın, Selçuklular tarafından yenilgiye uğratılması, Bizans tarafından baskı altında hayatlarını idame ettiren Ermeniler

¹⁸ Kaya, *Ulus İnşa...*, s. 69.

¹⁹ Bekir **Bıçer**, "Ortadoğuda Kürtler ve Türkler", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 6, Issue 6, June 2013, s. 233.

* Kürdistan terimi ilk olarak XI. yüzyılda Selçuklular tarafından Kürtlerin yaşadığı bölge anlamında kullanılmıştır. Coğrafi anlamda, herhangi bir yeri tam olarak belirtmek mümkün olmamakla birlikte Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı yer anlamında kullanılagelmiştir. Konuyla ilgili Şemseddin Sâmî'de çalışmasında ayrıntılı bilgiler vermiştir. bk. Şemseddin Sâmî, *Kâmüsu'l-A'lâm*, Kaşgar Yayınları, Ankara 1996.

²⁰ Özlem **Güneş**, *Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009, s. 5-6.

* Kürdistan terimi ilk olarak XI. yüzyılda Selçuklular tarafından Kürtlerin yaşadığı bölge anlamında kullanılmıştır. Coğrafi anlamda, herhangi bir yeri tam olarak belirtmek mümkün olmamakla birlikte Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı yer anlamında kullanılagelmiştir. Konuyla ilgili Şemseddin Sâmî'de çalışmasında ayrıntılı bilgiler vermiştir. bk. Şemseddin Sâmî, *Kâmüsu'l-A'lâm*, Kaşgar Yayınları, Ankara.

²¹ Güneş, *Cumhuriyetin Kuruluş...*, s.7.

tarafından sevinçle karşılanmıştır. Bu süreçten sonra Anadolu'nun Türkleşmeye başlamasıyla beraber Anadolu'nun diğer yerli halklarla beraber Ermeniler de Anadolu Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetine girmişlerdir. Selçuklu Sultanı Sancar dönemine gelindiğinde ise ilk defa Kürdistan* eyaleti kurulmuş ve *Kürdistan* kelimesinin, idari biçimde, ilk defa bu dönemde kullanıldığı görülmüştür²².

Anadolu hâkimiyetinin Anadolu Selçuklu Devleti'nden Osmanlı Devleti'ne geçmesiyle bu coğrafyada yer etmiş olan Kürtler ve Ermeniler Osmanlı hâkimiyetini tanımışlardır. Bu süreçten sonra bu iki toplum Osmanlı Devleti'nin önemli unsurları arasında yerini alacaklardır ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan XIX. yüzyıla kadar Ermeniler ve Kürtler, Osmanlı Devleti bünyesinde varlıklarını dostluk çerçevesinde sürdürmüşlerdir²³.

1.2. Osmanlı İçerisinde Kürtler ve Ermenilerin Sosyal Hayatı

Osmanlı Devleti, temel yönetim olarak İslam'a dayanmakla beraber, yönetimde İslam'a ters düşmemek kaydıyla, örfi hukuka-düzene de yer vermiştir. Bununla birlikte yok etme ya da asimilasyon politikalarını benimsemeyen Osmanlı Devleti yönetimi, çok uluslu bir yapıya sahip olmuş ve toplumunun rahat edebilmesini sağlamak amacıyla çalışmalar yapmıştır. Bu çerçeveden baktığımızda farklı bölge ve toplulukların yönetiminde farklı uygulamaların uygulandığı görülmektedir²⁴.

Osmanlı Devleti'nde Ermeniler cemaat olarak ilk defa Orhan Bey döneminde tanınmışlardır²⁵. Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin genel olarak tarih sahnesine çıkışları ise 1461 tarihinde Osmanlı Padişahı Sultan Fatih'in İstanbul'da Ermeni Piskopos Havakim'e *Ermeni Patriği* unvanını vermesiyle gerçekleşmiştir. Ermeni cemaatine patrikliğin verilmesiyle Osmanlı payitahtı olan İstanbul şehri, zamanla Ermenilerin yoğun olarak yaşamlarını sürdürdüğü merkezlerden biri haline gelmiştir²⁶.

Osmanlı-Safevi devletlerinin mücadele alanı içerisinde hayatlarını devam ettirmekte olan Kürtlerin tam olarak Osmanlı hâkimiyetine girmeleri, Osmanlı-Safevi

²² Güneş, *Cumhuriyetin Kuruluş...*, s. 8-9.

²³ Melek Sarı **Güven**, *Kürt-Ermeni İlişkileri (1828-1908)*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2012 (Doktora Tezi), s. 138.

²⁴ Bayram **Kodaman**, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 67, Seri: IV, S. A. 21, Ankara 1987. s. 9.

²⁵ Turan, *Yakınçağda Osmanlı...*, s. 8.

²⁶ Gürün, *Ermeni...*, s. 83.

arasında yaşanan 1514 Çaldıran Savaşı sonrasında gerçekleşmiştir. Bu süreçten sonra Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim, Kürt aşiretlerine emirlikler vererek Kürtlerin Osmanlı hâkimiyetinde kalmalarını sağlamayı amaçlamıştır²⁷.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Kürtlerle Ermeniler arasındaki düşmanlığın Kürt şeyhlerin dini propagandası ve bu iki topluluk arasındaki arazi-mera anlaşmazlıklarından kaynaklandığı söylenmektedir. Ancak bu iki grup arasındaki sorunların çözülemeyecek bir şekle dönüşmesi, Ermeni ihtilal komite üyelerinin fesat hareketlerinden sonra olmuştur.

1890'lı yıllar Kürtler ve Ermeniler arasında düşmanlığın artmaya başladığı bir dönem olmuştur. Ancak bu durum bu iki toplum arasındaki daimi düşmanlık olarak algılanmamalıdır. Çünkü 1897 yılında Adilcevaz kazasındaki yaklaşık otuz Ermeni köyü Kürt olan Haydaranlı aşiretince koruma altına alınmış olması ve buna benzer durumların mevcudiyeti Kürtler ile Ermeniler arasındaki bağlılığın varlığına işaretir²⁸.

Osmanlı Devleti'nde vilayet merkezlerinde yaşayan Kürtler ve Ermeniler, mahalle sisteminin birer parçasıydılar. Osmanlı Devleti'nde mahalleler, otuz-kırk ailenin yaşayabileceği genişlikte bulunuyorlardı. Mahalle, vergilerin belirlenmesi için önemli idari birimleri oluşturmaktaydı. Aynı mezhepten aynı etnik kökenden veya aynı dinden olan insanlar genellikle aynı mahallelerde yaşamaktaydılar. Komşular arasındaki bağ akrabalık ilişkileri halindedir. Mahalleler şehirleri bütün olarak meydana getiren birimlerdi. Osmanlılar, şehirlerini cami, pazar ve hamam çevrelerinde oluşturmuşlardır. İslami şehir tipi, İslamiyet öncesi Türk şehir tipi olan "iç kale, şehristan ve rabad" ile birleştirmişler ve ortaya yeni şehir tipleri çıkarmışlardır. Bunların dışında mahalle, bedesten ve çarşı da Türk şehirciliğinin önemli öğelerini oluşturmaktadır²⁹.

Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmet zamanında gayrimüslimlere verilen haklardan Ermeniler de faydalanmış ve Ermenilerin bu hakları, sonradan başa geçen Osmanlı padişahları tarafından da devam ettirilmiştir. Böylece Ermeniler dini serbestiyet kazanırken, eğitim ve öğretimlerini de herhangi bir engelle karşılaşmadan yaşama haklarına sahip olmuşlardır. Osmanlı Devleti hâkimiyetinde her türlü serbestiyete sahip

²⁷ Fetullah **Kaya**, *Osmanlı Döneminde Kürt Basını*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 32-33.

²⁸ Wilademir **Mayewski**, *Yabancı Gözüyle Ermeni Meselesi*, Çev. Mehmet Sadık-Eyüp Şahin, Emniyet Genel Müdürlüğü, Ankara 2001, s. 100-134.

²⁹ Güven, *Kürt-Ermeni...*, s. 56-64.

olan Ermenileri gören başka ülkelerdeki Ermeniler de Osmanlı tebaası olmak için göç etmişlerdir. Osmanlı Devleti egemenliğinde rahat bir hayat sürdürdükleri gibi Osmanlı devlet kademelerinde sefir, nazır, müsteşar, müdir-i umumi gibi kademelerde de görevler yapma hakkına sahip olmuşlardır³⁰.

Van vilayeti, Van ve Hakkâri olmak üzere iki sancaktan oluşmaktadır. Van vilayeti ve bu vilayete bağlı sancaklarda Müslümanlar, Ermeniler, Nasturiler ve Yahudiler yer almıştır. Müslüman grup, Türkler ve Kürtlerden oluşurdu. Bölgede Türkler yerleşik, Kürtler ise göçebe olarak yaşamaktaydılar. Ermeniler ve Nasturiler ise gayrimüslim grubu oluşturmaktaydılar.

Vilayet merkezinde varlıklarını sürdüren Ermeniler devlet memuru, tüccar, çevirmen, doktor, gazeteci, diş doktoru olarak çalışmaktadır. Bu grubu teşkil eden Ermeniler maddi olarak tarımla uğraşan Ermenilerden daha iyi bir konuma sahipti. Şehirde yapılan ticaretin büyük bir kısmı Ermenilerin elindeydi. Şehir dışında ikamet eden Ermeniler ise kendi geçimlerini sağlayabilmek adına ticaret yapmasalar da tarımla uğraşmışlardır. C. Oskanyan, 1857’de yazdığı kitabında “*Ermeniler Türkiye’de günlük hayatın esasını teşkil ediyordu. Türkler; sanayinin bütün dallarını onlara bırakmışlardı. Dolayısıyla bankacılar, tüccarlar, zanaatkârlar hep Ermeni idi. Aralarında his benzerliği, menfaat birliği mevcuttu...*” demektedir.

Van vilayeti ve çevresinde bulunan aşiretlerden en büyük Kürt aşireti, Haydaranlı aşiretidir. Bundan başka bölgede; Şikak, Sipakanlı, Goyan, Miran, Celali, Madeti, Ertaşı aşiretleri bulunuyordu. Kürt aşiretlerinin bir kısmı göçebe bir kısmı ise yarı göçebe idi. Ertaşı ve Şikak aşiretleri ise yerleşik yaşayan aşiretler arasındadır. Aşiretlerin bazılarının yerleşik, bazılarının göçebe olmaları, bölgede ortaya çıkan siyasi olaylar, kıtlık ve salgın hastalıklar gibi nedenlerle ara sıra değişebilmektedir. Hasananlı aşireti incelenecek olursa yarı göçebe halinde yaşamış olan bu aşiret halkı, 1890’larda yerleşik hayata geçmiştir. Yani göçebe aşiretlerin zamanla yarı göçebe ya da yerleşik konuma geçmeleri söz konusu idi. 1890 Yılında Doğu Anadolu’da yaşanan kıtlık dolayısıyla Kürt eşkıyalar özellikle Van ve çevresinde Ermeni köylerine saldırmışlardır. Bu durumdan muzdarip olan Ermenilerin, Ermeni patrikhanesi aracılığıyla Osmanlı hükümetinden gerekli önlemlerin alınmasını talep etmişlerdir. Bu talep karşısında

³⁰ Altıntaş, 1890 Yılına..., s. 153-154.

Osmanlı hükümeti, Ermenilerin durumunu tetkik için bir heyet teşkil etmiş ve gerekli önlemlerin alınmasını emretmiştir³¹.

Mamuretü'l-Aziz vilayeti, Mamuretü'l Aziz ve Malatya sancakları ile bu iki sancağa bağlı kazalardan meydana geliyordu. Hısn-ı Mansur kazası, Malatya sancağına bağlı kazalardan bir taneydi. Bu kazada bulunan Ermeniler Osmanlı Devleti'nin diğer şehirlerinde olduğu gibi burada da tüccarlar ve esnaflar olarak ayrılmışlardı. Yaptıkları meslekler arasında; kunduracılık, bakkallık, terzilik, demircilik, kalaycılık, köşkerlik, bıçakçılık, meyhanecilik, boyacılık ve kuyumculuk gibi meslekler bulunmaktaydı. Özellikle Besni olmak üzere diğer kazalarda ise tüccarlıkla uğraşan Ermeniler bunun yanında meclis azalığı, polis komiserliği ve diğer devlet kademelerinde görevlerde bulunmuşlardır. Şehir merkezi dışında ikamet eden Ermeniler ise genel olarak tarım ve bahçe işleri yapmaktaydı. Hısn-ı Mansur ve çevre kazalarda yaşayan bu Ermeniler, Ermenicenin yanında daha çok Kürtçe ve Türkçe konuşuyorlardı. Protestan misyonerlerin Hısn-ı Mansur'da eğitim faaliyetlerine başlayıp okullar açmalarına kadar bu civardaki Ermeniler, Ermenice değil de Kürtçe konuşmayı sürdürmüşlerdi³². 1890'larda Ermeni komite üyelerinin kaza üzerindeki faaliyetleri neticesinde sahte evraklar düzenlenilerek Kürtlerin Ermenilere zulüm yaptığına dair şikâyetlerde bulunulmuştur. Bu şikâyet üzerine yapılan tahkikat sonucunda suçlu bulunan Ermeni Katolik Rahibi Haçatoryan'ın cezalandırılmasına karar verilmiştir³³.

XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı'nın doğudaki yerleşim birimlerinde ekonomik temeller genel anlamda tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. 1858 Arazi Kanunnamesinden sonra toprağa sahip olma anlayışının artmasıyla tarıma olan ilgi de fazlaşmıştır. Ama buna rağmen XIX. yüzyılda tarımın ticarileşmesi sürecinden en az etkilenen bölge Doğu Anadolu olmuştur. Böyle olmasının nedeni, demiryollarının veya başka bir ucuz nakliye şeklinin olmamasıdır. Bölgenin tarımsal üretimi sınırlıdır. Ancak deve kervanlarıyla başka yerlere taşıma oluyordu. Uzak mesafelere tahıl nakliyatı ancak o bölgelerde kıtlık fiyatları geçerli olduğu zamanlarda yapıldı. Erzurum'da geçimlik tarım ve uzak pazarlar için hayvancılık yapılırken, iklim ve toprak koşullarının daha elverişli olduğu Mamuret'ül Aziz'de yakın pazarlar için sebze ve meyve yetiştiriliyordu.

³¹ BOA. Y.PRK.TKM., 18/41, 24/Z/1307 (H), (25 Ağustos 1890).

³² Murat Gökhan **Dalyan**, "Adıyaman'da Protestanlık Faaliyetleri ve Protestan Ermeni Kilisesinin Kurulması", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, C. 3, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2009, s. 222-223.

³³ BOA. DH.MKT., 1699/59, 25/C/1307 (H), (17 Ocak 1890).

Ancak dönemin genel şartlarından dolayı, üretilen tarım ürünlerinin pazarlara ulaştırılamaması sonucu bölgedeki tarım büyük ölçüde geçimlik tarım şeklinde kalmış, ticaret ilerlememişti.

Bitlis vilayeti bölge olarak dağlıktır. Bu nedenle ekonomi tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı. Üretilen ürünler ticari bir amaç taşımaktan çok ihtiyaca ve günlük tüketime yönelik geleneksel ekonomik yapı içerisindeydi³⁴. Bitlis ile beraber Muş, Ermeni komitelerinin Van vilayetinden sonra en çok faaliyet gösterdikleri bölgeler arasında olmuştur. Bunun sebebi olarak bu bölgenin Van, Diyarbakır, Halep ve İskenderun ticaret yolu üzerinde bulunarak her dönem sahip olduğu hareketliliğidir. Bu yüzden ki bu bölge kanlı isyanlara öteden beri sahne olmaktadır³⁵. Bu vilayette 1891 yılında yapılan nüfus sayımında Ermeni ve gayrimüslim nüfus oranının ancak % 20 olduğu tespit edilmiştir. Nüfus oranını veren bu belgede ayrıca Kürtlerin, Ermenilere oranla, devlete olan sadakatleri de rapor edilmiştir³⁶.

Diyarbakır vilayetinin XIX. yüzyılın ilk yarısındaki yerleşim şartlarına bakıldığında şehirde 120 mahalle olduğu görülmektedir. Bu mahallelerin 65'i Müslüman, 13'ü gayrimüslim ve 42'si farklı etnik yapıyı barındıran karışık mahallelerdi. Mayıs 1847 tarihli bir vergi tevzii defterinden öğrenildiğine göre Diyarbakır'da bulunan Müslüman olmayan toplumlar; Millet-i Süryani, Millet-i Keldani, Millet-i Ermeni, Millet-i Ermeni Katolik'i, Millet-i İsali, Millet-i Rum, Millet-i Rum Katolik'i, Millet-i Yahudiyan'dır. Sayıları çok olmamakla birlikte Yezidi, Kıpti, Şemsi gruplara da rastlanmaktadır. Diyarbakır vilayetinde yaşayan Müslümanlar kendi içerisinde Türk, Arap, Kürt, Zaza, Kızılbaş, Çerkez gibi değişik etnik ve dini gruplardan oluşmaktadırlar.³⁷

³⁴ Güven, Kürt-Ermeni..., s.61.

³⁵ Ahmet Tetik, Melike Gürler, Çiğdem Aksu, *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyet'in İlanından Önce ve Sonra)*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 134.

³⁶ BOA. Y.PRK.AZJ., 17/116, 30/Ra/1308 (H), (13 Kasım 1890).

³⁷ Oktay Bozan, *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*, Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ 2012 (Doktora Tezi), s. 34-35.

Diyarbakır'da yaşamakta olan gayrimüslim nüfusun büyük bir çoğunluğunun, Müslüman halk ile iyi münasebetleri olduğu belirtilmektedir. Herhangi bir haksız durumda gayrimüslimlerin dava hakkına sahip oldukları, dini bir hoşgörünün mevcut olduğu, hatta bazı gayrimüslimlerin Müslümanlarla ortaklık yaptıkları arşiv kaynaklarından tespit edilebilmektedir. Buna paralel olarak şehirde yaşayan unsurların önemli bir kısmı büyük ölçüde kaynaşmıştır. Bu durum bazı gayrimüslimlerin kendi istekleri ile İslam'ı kabulüne ortam hazırlamıştır. Bu kaynaşma isim ve lakaplara da yansımış gayrimüslimler İslami isimler kullanmaya başlamışlardır³⁸.

1.3. Kürtlerin ve Ermenilerin Osmanlı'daki Faaliyetleri

1.3.1. Ermenilerin Faaliyetleri

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar, Osmanlı Devleti içerisindeki Ermeniler Osmanlı toplumunun ayrılmaz bir parçası olmuşlardır. Kürtlerle Ermeniler arasında çözülemeyecek bir husumet olmadan, aynı şehirde iç içe ve dostça yaşamışlardır. Ermenilerin Osmanlı toplumu içerisindeki mevcut düzene uyum sağlaması ve başarıları göz önünde bulundurulduğunda, hem Müslümanlar ile rahatça anlaştıkları hem de devlet içerisindeki gayrimüslimler arasında en ayrıcalıklı gayrimüslimler konumuna eriştiklerini belirtmek mümkündür. Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki bu bağlılık kuruluş yıllarına kadar dayandırılabilir. Kuruluş dönemi de dâhil olmak üzere Ermenilere karşı Osmanlı Devleti tarafından her zaman hoşgörülü ve imtiyazlı olunmuştur³⁹.

Osmanlı Devleti'nde sanat ve ticarete kendini geliştirmiş olan Ermeniler, halkın zengin kesimini oluşturmuşlardır. Türkler, savaş dönemlerinde cephede savaşırken, gayrimüslim olup askerlikten muaf olan Ermeniler, şahsi kazançları için ekonomi ile uğraşarak, refah içerisinde hayatlarını sürdürmüşlerdir⁴⁰. Devlet içerisindeki Ermenilerin bu durumları XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir. Bu süreçten sonra Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başladığı dönemlerde, Ermeniler de içinde yaşadığı topluma karşı değişme yaşanmaya başlamıştır. Bu durumun sebebini

³⁸ Güven, Kürt-Ermeni..., s. 56-64.

³⁹ Davut Kılıç, "Rus General Mayewski'nin Raporuna Göre Van-Bitlis Vilayetlerinde Ermenilerin Sosyal-Dini Yapısı ve Ermeni Meselesinin Gelişimi", *Turkish Studies*, Volume 9/1, Winter 2014, Ankara-Turkey, s. 261.

⁴⁰ Bilâl N. Şimşir, *Kürtçülük (1787-1923)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007, s. 151.

Avrupalı devletlerin, Osmanlı'nın iç işlerine karışmak için Ermenileri bir maşa gibi kullanmalarında aramak gerekir.

Tanzimat Fermanı'nın kabulüyle, gayrimüslimlere verilen bazı imtiyazlar neticesinde Ermeniler, Avrupa devletlerinin de desteğiyle *millet* olarak tanınma amacı ile bazı faaliyetler içerisinde olmuşlardır. Ermeniler için ilk hedef, yabancı misyonerlerin de yardımıyla kendi okullarında genç kuşaklara *milli benliği* ve *milli şuuru* aşlamak olmuştur. Bu amaçla Ermeni halk arasında Müslümanlara karşı propagandalar başlamıştır. Bu durum Türk-Ermeni münasebetlerinin kötü bir seyir takip etmesini beraberinde getirmiştir. Bunun yansımaları önce merkez İstanbul'da başlamış ve sonrasında Anadolu'da özellikle Vilâyât-ı Sitte'ye sirayet etmiştir. Bu durumun tabii sonucu olarak Ermeniler ve Türkler arasında milliyetçilik konusunda bir kutuplaşma yaşanmıştır⁴¹. Osmanlı Devleti'nin ilan ettiği fermanlar ve özellikle de 1863 yılında Osmanlı tarafından onaylanan Ermeni nizamnamesi, Ermenilere, millet statüsü kazandırırken bu yasal kazanımlar Ermeni milliyetçiliğinin oluşmasında önemli roller üstlenmişti⁴².

Ermeni meselesi, Ermeni toplumunun kendi içerisinde gelişip büyüyen bir sorun olmaktan ziyade dış güçlerin faaliyetleri sonucunda ortaya çıkmıştır. Dış güçler olarak adlandırılan ülkelerden özellikle İngiltere ve Rusya bölgede aktif bir politika takip etmiştir. Bu çerçeveden bakıldığında Ermeni meselesini 93 Harbi'nden sonra İngiltere ve Rusya'nın Anadolu topraklarındaki rekabeti sonucunda ortaya çıkmış bir sorun olarak isimlendirmek mümkündür⁴³.

1.3.2. Kürtlerin Faaliyetleri

Dağlık, sarp bir özelliğe sahip Doğu ve Güneydoğu Anadolu coğrafyasındaki Kürt aşiretleri, yurtluk ve ocaklık sistemiyle idare edilmekteydiler⁴⁴. Ancak Osmanlı

⁴¹ Bayram **Kodaman**, "II. Abdülhamit ve Kürt-Ermeniler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, S. 21, s. 133.

⁴² Altıntaş, *1890 Yılına...*, s. 155.

⁴³ Yahya **Bağceci**, "İngiltere Başbakanı Lord Salisbury ve Ermeni Meselesi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2013\2, S. 35, s. 191.

⁴⁴ Cengiz **Kartın**, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Milli Mücadele Döneminde Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'daki Aşiretlere Yönelik Siyaseti*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2005 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 50.

Devleti'nin XIX. yüzyıla başlayan merkezileşme politikaları sonucunda Kürt aşiretlerin sahip oldukları yönetsel gücün (mirlikler) kırılmaya başladığı görülmüştür⁴⁵.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da servete dayalı olan *ağalık* ve dine dayalı olan *şeyhlik*, kırsal kesimdeki aşiret kitleleri üzerinde oldukça etkiliydi. Bu güçler yanında şehirlerde bulunan *eşraf zümresi* de buradaki halk üzerinde söz sahibi olmuşlardır. Bu yerel güçler, resmi görevlileri etkileri altına alarak, kendi güçlerini zayıflatacağı düşüncesiyle reformları engelledikleri gibi Ermeniler lehine yapılan reformlar için devleti suçlamaktan geri durmamışlardır⁴⁶.

Osmanlı Kürtlerinin, bulundukları coğrafyanın devletler arasında bir savaş alanı olması nedeniyle, bazı aşiretlerin göçebe bir hayat yaşamak zorunda kaldıkları bilinmektedir. Bu göçebe yaşam, bulunulan coğrafyanın bir sonucu olarak sarp bölgelerde yaşanmış ve buna paralel olarak gruplar halindeki yaşam içerisinde güçlü bir savunma mekanizmasını da beraberinde getirmiştir⁴⁷.

Kürtler içerisinde hayatlarını eşkıyalıkla idame ettiren guruplara da rastlanmaktadır. Bu eşkıya guruplarının, kendilerinden zayıf olan Müslüman halk ve gayrimüslim tebaa üzerinde baskın oldukları görülmektedir. Arşiv belgelerine yansıyan olayların birçoğunda eşkıyalardan şikâyetlere ve yakınmalara rastlanmaktadır. Eşkıyalık faaliyetlerinin, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gayrimüslimler üzerinde arttığı görülmüştür. Bu faaliyetler Ermeni komitelerin bölgedeki çalışmaları sonucu artmıştır⁴⁸. Bölgedeki bu grupların yaptıkları terör, gasp, talan gibi olaylara karşı, Osmanlı hükümeti askeri müdahalelerde bulunduğu gibi malları gasp edilen tarafın da zararını ödemeye çalışmıştır⁴⁹. Arşiv belgeleri incelendiğinde Dersim bölgesindeki Kürtlerin birçok olaya karıştıkları görülmüştür. Dersim Kürtlerinin özellikle Ermeniler ve gayrimüslimler üzerine yaptıkları eşkıyalıklar, Osmanlı Devleti'ni Batılı devletler nezdinde sıkıntıya düşürmüştür⁵⁰.

⁴⁵ Kaya, *Osmanlı Döneminde...*, s. 70.

⁴⁶ Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid...*, s. 26-27.

⁴⁷ Şimşir, *Kürtçülük...*, s. 132.

⁴⁸ BOA., Y.PRK.TKM., 18/13, 17/Za/1307 (H), (1 Temmuz 1890).

⁴⁹ BOA., DH.MKT., 1354/53, 08/L/1303 (H), (10 Temmuz 1886).

⁵⁰ BOA., Y.PRK.A., 5/78, 24/L/1307 (H), (13 Haziran 1890).

1.4. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) ve Ayastefanos Antlaşması

Balkan ayaklanmaları sonunda İngiltere, Rusya, Almanya, Fransa, Avusturya-Macaristan ve İtalya devletleri 31 Mart 1877’de Londra’da yaptıkları görüşmeler sonucunda bir protokol imzalamışlardır. Bu protokol Osmanlı Devleti’nin gayrimüslimler lehine ıslahat yapılmasını ve Avrupa barışının korunması adına kararlar taşımaktaydı. Osmanlı Devleti’nden de bu protokole uyması istenmiş ancak bu istek reddedilmiştir⁵¹. Osmanlı Devleti tarafından reddedilen bu istek Rusya açısından onur kırıcı bulunduğu gibi Balkanlar üzerindeki nüfuzunun da zedeleneyeceği düşüncesi Rusya’yı sert bir müdahaleye yöneltmek Balkanlar’a asker sevk etmiştir. Bu durum 24 Nisan 1877’de İstanbul’da bulunan Rus yetkilisi Nelidof’un Osmanlı hariciye nazırlığına verdiği harp ilan notası ile 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı başlatılmıştır⁵².

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nın sonuçları Osmanlı Devleti’nin doğu bölgelerinde mevcut olan ekonomik sıkıntıları arttırmasıyla siyasi gerginliğin de artmasına sebep olmuştur⁵³. Bölgede oluşan otorite boşluğundan faydalanan aşiretler ve Ermeniler, Osmanlı Devleti’ne karşı itaatsizlik göstererek hareketlenmeye başlamışlardır. Aşiretler ve Ermenilerin bu hareketlenmesi Osmanlı Devleti’nin bazı Kürt aşiretlerini yanına çekme girişimlerini de kolaylaştırmıştır⁵⁴. Gelişen bu ortamda Ermeniler içerisinde hareketliliğin artması Kürtler içerisindeki huzursuzlukların artmasıyla aynı doğrultuda olmuştur

Ermeni Patriği Mgr. Nerses Varjabedian ve patrikliğin diğer üyeleri, Ayastefanos’ta Rus Başkomutanı Grandük Nikola ile görüşmeleriyle antlaşmaya 16. madde ekletilmişti. Ayastefanos’un 16. maddesinde Ermenilerin baskı gördüğü ve Ermenilerin yaşadığı bölgelerin ıslahata muhtaç olduğu öne sürülmüştü. Osmanlı Devleti’nin bu 16. maddeyi kabul etmesiyle, Ermeniler bağımsızlık yolunda bir adım atmış bulunuyorlardı⁵⁵. Bu madde görünürde Ermeni çıkarlarını savunmaktaydı. Ancak Rusya’nın işgal ettiği bölgelerden çekilmemesi ihtimalinin Ermeniler için büyük bir

⁵¹ *Osmanlı Ansiklopedisi Tarih/Medeniyet/Kültür*, C. 6, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 248.

⁵² Yılmaz **Öztuna**, *Büyük Türkiye Tarihi*, C. 7, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1983, s.142.

⁵³ Güven, *Kürt-Ermeni...*, s. 130.

⁵⁴ Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid...*, s. 28-29.

⁵⁵ Şenol **Kantarci**, “Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında Rusya’nın Rolü”, *Yeni Türkiye*, 60/2014, s. 6.

tehlike oluşturduğunu İngiliz Büyükelçisi Layard’a bildiren Ermeni patriği Mgr. Nerses, bu konuda İngiltere’nin devreye girmesini talep etmiştir⁵⁶.

Ermeni Patriği Nerses’in gelişen olaylara göre bazen İngiltere bazen de Rusya safına geçmek istemesi, Ermenilerin kendi başlarına hayal ettikleri bağımsızlık yolunda, bir “hiç” olduklarını göstermektedir. Ayrıca Ermenilerin hayal olan bu bağımsızlığının ancak güçlü devletlerin desteğiyle gerçekleştirilebileceğine inanmakta olduklarını da göstermektedir⁵⁷.

1.5. Berlin Antlaşması

Rusların Akdeniz’e inmesine imkân tanıyan ve Balkanlar’ın Rus denetimine girmesini öngören Ayastefanos Antlaşması’na Batılı devletler büyük tepki göstermiştir⁵⁸. Bu devletlerden İngiltere, Fransa, Avusturya ve İtalya antlaşmanın yürürlüğe girmesi halinde toprak kayıpları yaşamamanın yanında Balkanlar üzerindeki nüfuzlarının azalacağını düşünürlerken Almanya ise gelişen bu durumu lehine çevirerek Şark Meselesi’ne katılabilme imkânını elde etmişti. Nihayetinde Alman Bismark’ın girişimleri ile Berlin’de yeni bir kongrenin yapılmasına karar verilmiştir⁵⁹.

13 Haziran 1878’de başlayan Berlin Antlaşması’na şu devletler katılmıştır: Almanya, İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya, İtalya ve Osmanlı Devleti. Bu antlaşmaya Osmanlı heyeti olarak Osmanlı’nın Berlin Büyükelçisi Sadullah Bey, Mehmet Ali Paşa ve Karatodori Paşa gönderilmiştir⁶⁰. Berlin Kongresi’ne gönderilen Ermeni heyeti içerisinde de Khrimian, Narbey, Lusignan, Stephan Papazyan ve Minar Tcheraz adlı kişiler bulunmaktaydı. Bu kişiler aynı zamanda Osmanlı Ermeni Meclis üyeleri idi⁶¹. Berlin kongresine katılacak olan Ermeni heyet üyeleri, kongreye katılmadan önce Avrupa’nın desteğini sağlamak amacıyla Roma, Londra, Paris ve Saint Petersburg’da girişimlerde bulunmuşlardı⁶².

⁵⁶ Bayram **Kodaman**, *Türkler Ermeniler ve Avrupa – Les Turcs-Les Armeniens et L’’ Europe=Turks-Armenians and Europe*, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, No: 31, Isparta 2003, s. 25-26.

⁵⁷ Şimşir, *Kürtçülük...*, s. 147.

⁵⁸ Yılmaz **Öztuna**, *Osmanlı Devleti Tarihi I (Siyasi Tarihi)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011, s. 532.

⁵⁹ Enver Ziya **Karal**, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 8, Ankara 1983, s. 60-61.

⁶⁰ Şimşir, *Kürtçülük...*, s. 152.

⁶¹ İsmail **Mangaltepe**, “Avrupalı Seyyahların ve Bazı Batılı Devletlerin Osmanlı Coğrafyasındaki Ermenilere Yönelik Destek Faaliyetleri”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler)*, S. 1, C. 10, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 33.

⁶² Kodaman, *Ermeni Macerası*, s. 4.

Berlin Antlaşması'nda kararlaştırılan reformların idarî, adlî, malî, askerî alanlarda istenildiği görülmektedir⁶³. Yapılması istenen bu reformlarla Ermenilerin yukarıda değindiğimiz alanlarda daha aktif bir rol almasının hedeflenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Berlin Antlaşması'na Ermeniler adına ıslahat için konulan 61. maddeye⁶⁴ göre Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yani Ermenilerin meskûn olduğu mahallerde Osmanlı Devleti'nin egemenliği kısmen de olsa kısıtlanıyordu. Böylelikle İngiltere devleti, 1791'den beri savunageldiği Osmanlı'nın toprak bütünlüğünden yana olan tavrını değiştirmiş oluyordu⁶⁵. Bu madde, Kürt aşiretleri arasında rahatsızlığa sebep olmuş ve 61. maddenin Vilâyât-ı Sitte'den bahsederken bölgenin Ermenilere terkedilebileceği kaygısı, Kürtler arasında büyük bir korku ile karşılanmıştı⁶⁶.

Osmanlı toplumunu ırklara ayırarak etnik çatışmaya iten Berlin Antlaşması, ıslahat taleplerini de sadece Ermeniler için talep etmişti. Antlaşmanın Ermeni ıslahatları içinde, bazı vilayetlerin Ermenilerinmiş gibi göstermesi de Osmanlı toprak bütünlüğüne yapılan bir saldırı olmuştur.

Avrupa devletlerinden Rusya'ya karşı destek görmek umuduyla Berlin Kongresi'ne katılan Osmanlı Devleti, bu kongreden umduğunu bulamamış ve Berlin Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştı⁶⁷. Berlin Antlaşması'ndan sonra dış güçlerin, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki Ermenileri bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahaleleri söz konusu olduğu vakit, II. Abdülhamid, bu bölgelerle ilgilenmenin gerekliliğine inanmıştır. Ancak yüzyıllardır bölge ile yakından ilgilenemeyen Osmanlı için, bu pek kolay olmamıştır⁶⁸.

Berlin Antlaşması'ndan sonra Anadolu'da ve özellikle de Doğu Anadolu'da Rus ve İngiliz konsoloslarının sayısı, oldukça arttırılmıştı⁶⁹. Dış devletlerin Ermeniler lehine Osmanlı Devleti'ne baskı yapması ve yine dış ülkelerde Ermeni komite faaliyetlerinin destek görmesiyle, tarihi boyunca hiçbir zaman Osmanlı himayesinde olduğu gibi refah içinde olamayan Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne karşı isyan

⁶³ Güven, *Kürt-Ermeni...*, s. 135.

⁶⁴ BOA, Y.PRK.BŞK., 31/85, 29/Z/1310 (H) (14 Temmuz 1893).

⁶⁵ Fahir **Armaoğlu**, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 565.

⁶⁶ Fırat, *Siyasi Bir...*, s. 150.

⁶⁷ Şimşir, *Kürtçülük...*, s. 152.

⁶⁸ Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid...*, s. 86.

⁶⁹ Şimşir, *Kürtçülük...*, s. 159-160.

faaliyetlerine girişmişlerdir. Bu isyan halkasının ilkinin 1890 yılında Erzurum'da Anavatan Müdafileri Cemiyeti'nin çıkardıkları olaylar oluşturmaktadır⁷⁰. Erzurum'daki bu isyanın ardından ikinci büyük olay ise Hınçak komite üyelerinin İstanbul Kumkapı'da Ermeni halkını kışkırtmasıyla meydana gelmiştir. Avrupa basınının geniş yer verdiği ve Avrupa kamuoyunun dikkatlerini çeken bu olaylar Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ne, isyana kalkışanların cezalandırılmaması konusunda baskı yapması Ermeni komitelerinin daha da cesaretlenmesine neden olmuştur⁷¹. Yaşanan tüm olaylara rağmen 1891 yılında Padişahın isyan hareketlerine karışmış Ermeniler için genel af ilan etmesi de işe yaramamış ve komite üyelerinin isyan hareketleri devam etmiştir⁷².

Ermenistan olarak gösterilen bölgede Ermenilerin azınlık konumunda olduklarını, İngiltere ve Rusya devletleri yapılan resmi yazışmalar da açık açık doğrulamaktadır. 29 Kasım 1879 tarihinde Van Viskonsolosu Yüzbaşı Clayton'ın bir raporuna göre, Anadolu'daki Ermeni nüfusunun artırılması, Berlin Antlaşması'nda karara bağlanan Ermeni ıslahatına bağlıydı. Bu ıslahatla Anadolu Ermenileri rahata kavuşacak ve sonrasında diğer ülkelerden Anadolu'ya Ermeni göçü olacaktı. Böylece azınlık olan Ermeni nüfusu artış sağlayarak Müslümanlarla nüfus dengesi sağlanacaktı. Nitekim antlaşmada geçen Ermenilerin meskûn olduğu vilayetlerde bir Ermeni devletinin kurulmasının önü açılacaktı⁷³.

1.6. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermeni Nüfusu

Ermeni nüfusu konusunda konunun daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla aşağıda farklı kaynaklardan alınan nüfus verilerinin gözden geçirilmesi uygun olacaktır.

- Marcel Leart, çalışmasında Doğu ve Güneydoğu'da 1882 yıllarını kapsayan Ermeni nüfusunu, Ermeni Patrikhanesinin verilerine dayandırarak şu şekilde vermiştir⁷⁴:

⁷⁰ BOA, Y.EE., 81/23, 30/N/1313 (H), (15 Mart 1896).

⁷¹ BOA, A.MKT.MHM., 749/21, 28/N/1306 (H), (28 Mayıs 1889).

⁷² Özcan Mert, "Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler", *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Y. 2003, S. 3, s. 158-159.

⁷³ Şimşir, *Kürtçülük...*, s. 148-163.

⁷⁴ Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s. 138.

<u>İller</u>	<u>Ermeni Nüfusu</u>
Van	400.000
Bitlis	250.000
Diyarbakır	150.000
Erzurum	280.000
Mamuret'ül Aziz (Elazığ)	270.000
Sivas	280.000

- Tournebize: 1900 yılında Türkiye’de mevcut olan bütün Ermeni nüfusunun sayısını 1.300.000 göstermektedir.
- İngiliz seyyah Lynch’in 1901’de yayınlanan “Armenia Travels And Studies” adlı kitabında Asya Türkiye’sinde 186.000 kişi olarak Ermeni nüfusunu kaydetmektedir.
- Y. Topçuyan, 1909 yılında Tiflis’te yazdığı “Genç Türkiye ve Ermeniler” adlı kitabında Türkiye’de Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu dokuz ildeki Ermeni nüfusunu 1.131.125 kişi olarak vermektedir.
- Aynı şekilde Ermeni Patrikhanesinin verdiği nüfus verileri de şöyledir:

<u>İller</u>	<u>Ermeni Nüfusu</u>
Erzurum	215.000
Van	185.000
Bitlis	180.000
Harput (Elazığ)	168.000
Diyarbakır	105.000
Sivas	165.000

Cuinet’e göre ise Türkiye’de Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu vilayetler ve Ermeni nüfus oranı şu şekildedir⁷⁵:

⁷⁵ Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s. 131-139.

<u>İller</u>	<u>Ermeni Nüfusu</u>	<u>Ermeni Nüfus Yoğunluğu</u>
Erzurum	120.466	% 20,3
Bitlis	131.390	% 33
Van	79.000	% 18,6
Diyarbakır	79.129	% 16
Elazığ, Harput, (Malatya, Dersim)	69.718	% 12,1
Sivas	170.433	% 15,7

Rus General Mayevsky'nin XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında askeri uzman olarak Doğu Anadolu bölgesinde görev yaptığı sırada, bölge nüfusu hakkında tutmuş olduğu raporlara göre Ermeni ve Müslüman nüfusu şu şekildedir⁷⁶:

<u>İller</u>	<u>Müslüman Nüfus</u>	<u>Ermeni Nüfus</u>
Bitlis	309.999	114.704
Van	179.380	67.793
Mamuret'ül Aziz	446.379	76.070
Sivas	939.735	43.406
Diyarbakır	493.101	55.890

Encyclopedia Britanica'nın 1910 yılı basımının vermiş olduğu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde bulunan vilayetlerdeki Ermeni nüfus oranları şu şekilde verilmiştir⁷⁷:

⁷⁶ Bayram **Bayraktar**, 20. Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayevky'nin Türkiye Gözlemleri (Van-Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistiği), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2007, s. 442-443.

⁷⁷ Bayram **Kodaman**, *Ermeni Macerası (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları No: 12, Isparta 2001, s. 12.

<u>Vilayet</u>	<u>Toplam Nüfus</u>	<u>Ermeniler</u>	<u>Ermeni Oranı</u>
Erzurum	645702	134967	% 20,90
Bitlis	398625	131390	% 32,96
Van	430000	80398	% 18,79
Harput	578814	69718	% 12,04
Diyarbakır	471462	79129	% 16,78
Sivas	1086015	170433	% 15,68
Adana	403539	97450	% 24,14
Trabzon	995758	37999	% 3,81
Halep	1074700	47200	% 4,50

Emperyalist devletler, Osmanlı Devleti üzerindeki çıkarları doğrultusunda Anadolu'daki Ermenileri kullanmayı seçmiş ve bu emperyalist devletler, Ermeni adı ile bir meselenin de ilk defa uluslararası bir antlaşmada yer almasını sağlamışlardır. Bu meselenin baş aktörleri ise İngiltere ve Rusya devletleri olmuştur⁷⁸. Ayrıca Ermeniler, Berlin Konferansı ile İngiltere olmadan hedeflerine varamayacaklarını anlamışlardır⁷⁹. Berlin Antlaşması'ndan umduklarını bulamayan Ermeniler, bağımsızlığını kazanan Balkan devletleri gibi silaha sarılarak, bağımsızlık yolunda ilerlemeyi tercih etmişlerdir⁸⁰.

1.7. Kürtlerin ve Ermenilerin Oluşturdukları Cemiyetler

Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başlaması, toplumdaki Müslüman halkı etkilediği gibi gayrimüslimlerin yaşantısını da derinden etkilemiştir. Devlet içerisinde yaşanan olayların uluslararası soruna dönüşmesi, tamamen dış güçlerin bölge üzerindeki çıkar politikalarından kaynaklanmaktadır. Osmanlı'daki gelişmeleri yakından takip eden dış güçler, toplumdaki karışıklık ortamının oluşması için hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar arasında bölücülük faaliyetlerini desteklemekten geri durmamışlardır⁸¹. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki reform hareketlerini engelleyen şeyhler, ağalar ve eşraf zümresinin yanında dış güçlerin de bölgede yapılacak reformları engellemek için

⁷⁸ Mert, *Osmanlı Türkleri...*, s. 150-151.

⁷⁹ Kantarcı, *Ermeni Sorununun...*, s. 8.

⁸⁰ Şimşir, *Kürtçülük...*, s. 157.

⁸¹ Mert, *Osmanlı Türkleri...*, s. 165.

Hristiyan azınlıkları tahrik ederek merkezi otoritenin etkisinin artmasını engellemişlerdir⁸².

Kürtlerle Ermeniler arasındaki kaynaşma ve kardeşliği yok etmek isteyen Batılı güçler, kendi menfaatleri için, Osmanlı toplumundaki bu bütünlüğü yok etmek uğruna Ermeniler tarafından kurulmuş çete, komite, ajanları desteklemişlerdir⁸³. Devlete karşı oluşturulan ve desteklenen bu oluşumların Ermeniler tarafından açıkça desteklendikleri, buna karşın bu gibi oluşumların Kürtler tarafından desteklenmediği görülmüştür. Batılı güçlerce desteklenen Ermeni örgütler, Kürtlere karşı yaptıkları saldırılarda aşiretleri hedef aldıkları ve daha büyük bir Kürt kitlesini galeyana getirme çabasına girmişlerdir⁸⁴.

1.7.1. Ermenilerin Oluşturdukları Cemiyetler

Tanzimat Fermanı, siyasi yönden Ermenilerin gelişimine yol açarken, Ermenistan'ın da kurulması çalışmalarına başlatan bir süreci doğurmuştur. Tanzimat'tan sonra ilan edilen Islahat Fermanı da Ermenilerin ulusallaşma sürecine katkıda bulunmuştur. Böylece bağımsızlık fikirlere hızla yayılma imkanına kavuşmuştur. Tanzimat ve Islahat fermanlarının gayrimüslimlere tanıdığı haklardan faydalanan Ermeniler sosyal ve siyasal örgütlenme çalışmalarına aralıksız bir şekilde devam etmişlerdir. I. Meşrutiyet'in ilanı ile beraber, Ermenilerin bağımsızlık yolundaki faaliyetleri Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne yaptığı baskılar ile büyük bir ivme kazanmıştır⁸⁵.

Anadolu ve Avrupa'da bulunan Ermeniler 1880'li yılların sonlarına doğru teşkilatlanmalarını tamamlayarak, komitelerini kurmuşlardır. Bu komiteler amaç olarak Anadolu'da kargaşa ve isyanlar çıkararak seslerini Avrupa'ya duyurup, Avrupa'nın olası bir müdahalesini haklı gösterip, Bulgaristan gibi özerkleşmek düşüncesine hedef almışlardır⁸⁶. Bu özerkleşmenin ardından bağımsız bir Ermeni devleti hayaliyle faaliyetlerini bu temel üzerinden sürdürmüşlerdir.

⁸² Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid...*, s. 27.

⁸³ Mert, *Osmanlı Türkleri...*, s. 165.

⁸⁴ BOA., A.MKT.MHM., 748/4, 05/C/1313 (H), (23 Kasım 1895).

⁸⁵ İsmail Özçelik, *Ermeni Sorunu ve Gerçekler*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2005, s. 41-46.

⁸⁶ *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 48, Ankara 2001, s. VI.

Ermeni ihtilal faaliyetlerinin başlamasıyla, Osmanlı Devleti'nde rahat bir hayat süren Ermenilerin yaşamlarında da büyük değişimler olmuştur. Bu süreçte Ermenilerin ekonomik kazançlarında gerileme, bazı ailelerin Rusya'ya ve diğer dış ülkelere göç etmeleri ile ailelerin parçalanması, toprak kayıpları yaşanmıştır⁸⁷. Yaşanan bu olayların doğal sonucu olarak toplumda çözümlerin meydana geldiği kaçınılmaz bir gerçek olmuştur.

Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in 26 Aralık 1895 tarihli raporunda Ermeni komitelerinin kuruluşlarına dair bazı bilgilere rastlanmaktadır. Muravyev, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı Ermenilerinin zulüm gördüğü haberlerine Kafkasya'da bulunan Ermenilerin üzüldüğünü⁸⁸ ve bu Ermenilerin Osmanlı Ermenilerine yardım etmek maksatlı dernekler kurduğunu belirtmektedir. Bu derneklerin Osmanlı Devleti'nden çalışmak için Rusya'ya gelen Ermenilere milliyetçilik propagandalarında bulunduklarını ve ülkelerinde döndüklerinde Osmanlı yönetimine karşı isyan etmeleri için eğitimler vermekte olduklarını raporuna eklemiştir⁸⁹.

Ermeni kilise görevlilerinin de, Ermeni toplumunu büyük devletlerin egemenliğine girmeleri için telkin ettikleri ve Ermeni milli bilincini oluşturmak için uğraştıkları görülmüştür⁹⁰. Ermeni meselesinin beslendiği kaynaklar arasında gösterilen kilise ve Ermeni din adamlarının asıl görevlerinin ilahi hizmetler olmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin verdiği ayrıcalıklardan faydalanarak milli hisleri fesatçılık üzerinden yaymakla Ermeni toplumu içerisine düşmanlık tohumları saçmışlardır. Ermeni ihtilal komitelerinin sığınakları haline gelen dini merkezler komitelerin birer silah deposu ve askeri üsleri haline gelmiştir. Burada bulunan din adamları komite üyelerinin komutanı durumundaydılar. Din adamları dini vaazlar vermek yerine Ermeni halkı isyana teşvik ederek kin ve nefret tohumları ekmektedirler⁹¹.

⁸⁷ Kılıç, *Rus General...*, s. 266.

⁸⁸ BOA, Y.PRK.TKM., 18/20, 27/Za/1307 (H), (15 Temmuz 1890).

⁸⁹ Orhan **Doğan**, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Y. 2008, S. 20, s. 321.

⁹⁰ Kılıç, *Rus General...*, s. 262.

⁹¹ Erdal **İlter**, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 11, Ankara 1999, s. 67.

Ermeni komiteciler, binlerce masum insanın kanını dökmekle kalmamış aynı zamanda masum Ermeni toplumunu da bilinmezlere sürüklemiştir. Bu durum Rus General Mayevski'nin raporunda şöyle ifade edilmiştir:

Türkiye’de komitecilerin girmediği yerlerde, Ermeniler rahattırlar. Bu komiteler bugün de faaliyete geçseler Ermeniler yeniden eski sefil vaziyetlerine düşerler. 1895 senesine kadar Ermenilerin Türkiye’deki ıstırapları, müzayakaları hep hayali ve mübalağalı uydurma masallardır. Türkiye’deki Ermeniler, diğer yerlerdekilere daha fena durumda değildirler. İhtilalcilerin yağma, katliam dediği şeyler, daha çok Kafkasya’da olmaktadır. Mal ve can emniyetine gelince, Türkiye hükümetinin nüfuz ve hâkimiyeti olan yerdeki, Elizabettpol vilayetimizden daha ziyadedir⁹². Mayevski’nin bu raporuna bakarak, Osmanlı Ermenilerinin diğer ülkelerde bulunan Ermenilerden daha refah içerisinde bulundukları açık bir şekilde ortaya koyulmaktadır.

Kürt-Ermeni ilişkilerinin bozulma sebeplerinden biri de Avrupa’daki Ermeni lobileridir. Ermeni komitelerine bu lobilerin desteği sadece mali değil aynı zamanda siyasi ve basın yoluyla da olmuştur. Lobilerin faaliyetlerinden dikkat çeken ise Ermeni meselesi hakkında yayınlanan Osmanlı tezlerinin piyasadan toplatılarak yok edilmesi ve Ermeni tezlerinin çoğaltılarak, kamuoyunun Anadolu’da yaşanan gelişmeleri bu tezler çerçevesinde değerlendirmelerini sağlamak olmuştur⁹³.

Ermeniler tarafından oluşturulan komiteler şu şekilde sıralanabilir; Vergazmeyal, Parakorzagan, Meyasal,⁹⁴ Hayırsever Cemiyeti (1860), Fedakârlar Cemiyeti, Okul Sevenler Cemiyeti (1870), Araratlı Cemiyeti (1876), Doğu Cemiyeti (1879), Kilikya Cemiyeti (1879), Silahlılar Cemiyeti (1880), Kadınlar Cemiyeti (1880), Kurtuluş ve Birlik Cemiyeti (Van-1881) başlıca Ermeni cemiyetler arasında yer almıştır. Bu cemiyetlerin ortak temel amaçları Ermeni birliği ve beraberliğini oluşturmaktır⁹⁵. (Araratlı Cemiyeti, Okul Sevenler Cemiyeti ve Doğu Cemiyeti birleşme kararı alarak “Ermenilerin Birleşik Cemiyetini Kurmuşlardır⁹⁶). “Anavatan Müdafileri” cemiyeti 1881 yılında Erzurum’da, “Kara Haç” cemiyeti 1882 yılında Van’da, “Hınçak

⁹² Ramazan **Tosun**, “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Y. 2004, S. 14, s. 155-156

⁹³ Mert, *Osmanlı Türkleri...*, s.165-166.

⁹⁴ Yener **İslamoğlu**, *The Times Gazetesine Göre 1883-1895 Yıllarında Ermeni Meselesi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2008, s. 9.

⁹⁵ Doğan, *Ermeni Komiteleri...*, s. 309.

⁹⁶ Gürün, *Ermeni...*, s. 186.

Komitesi” 1887 yılında İsviçre’de, “Taşnaksutyun Komitesi” (Ermeni İhtilal Cemiyetleri Birliği) 1890 yılında Kafkasya’da (Gürcistan) kurulmuşlardır⁹⁷. Bunlara ek olarak Yıldırım ve Kurban (Sant Samatya) Komitesi (1896-İstanbul), Ramgavar Komitesi de (1908-İstanbul) diğer komitelere göre geç dönemde kurulmuş komitelerdir⁹⁸.

Ermeni ihtilal komitelerinin kurulmasının yanında, yine Ermenilerin kurduğu ihtilalci siyasi parti olan “Armenekan Partisi” kurulmuştur. Parti programında Ermeni devletinin kurulabilmesi için gidilebilecek her türlü yolun meşru sayıldığı görülmektedir ve yapılabilecek her şeyin tek amacı Ermenistan’ı kurmak olmuştur⁹⁹. Diğer Ermeni ihtilal komiteleri gibi dış ülkelerden destek alan Armenekan Partisi, silah tedarikini İran devletinden karşılarken, komite üyelerinin askeri eğitimini de Rusya’dan aldığı destekle karşılamaktaydı¹⁰⁰.

1890’lardan itibaren ise Ermenilerin askeri konuda Avrupa ve ABD’den de destekler aldıkları görülmektedir¹⁰¹. Yasadışı yollarla silah imal etmeye başlayan Ermeniler ayrıca İngiltere, Balkan ülkeleri, Almanya, Belçika, Rusya, İran, Avusturya ve İsviçre gibi ülkelerden Ermeni komitelerine gönderilen silah ve cephaneleri terör faaliyetlerinde kullanmışlardır¹⁰². Nihayetinde Müslüman nüfusa karşı Vilâyet-i Sitte’de üstünlüğü sağlamak maksadıyla Ermeni komiteler terör faaliyetlerine başlamışlardır¹⁰³. Bu faaliyetlerle Müslümanlar göç etmeye zorlanacak, göç etmeyenler ise katliama tabi tutulacaktı. Böylece kendilerine muhtariyet ya da özerklik verilmesinin yolu açılmış olacaktı¹⁰⁴.

Anadolu’nun birçok yerinde isyana kalkışan Ermeni komiteleri (Kayseri, Tokat, Çorum, Merzifon, Tenos, Develi, Aziziye, Yozgat, Gemerek...), özellikle ulaşımın güç olduğu ve merkezden uzak yerleri tercih etmişlerdir. Ermenilerin bu tercihlerindeki

⁹⁷ *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, s. VI.

⁹⁸ Ömer Fatih **Başkan**, *Ermeni Komiteleri*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2013 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 47-48.

⁹⁹ Gürün, *Ermeni...*, s. 186-187.

¹⁰⁰ Başkan, *Ermeni Komiteleri...*, s. 32.

¹⁰¹ Güler **Yarç**, “Ermeni İhtilal Komitelerinin Silahlandırılmasında Avrupa Silah Sanayiinin Rolü”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler)*, S. 1, C. 10, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 130-132.

¹⁰² Yahya **Bağçeci**, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Anadolu’da Çıkan Ermeni İsyanlarına Karşı Osmanlı Devleti’nin Aldığı Askeri Tedbirler”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Y. 2008\1, S. 24, s. 319-320.

¹⁰³ BOA, Y.PRK.BŞK., 44/13, 28/Ca/1313(H), (16 Kasım 1895).

¹⁰⁴ Bağçeci, *XIX. Yüzyılın Sonlarında Anadolu’da...*, s. 319.

amacı isyanların devlet tarafından kolay bir şekilde bastırılmaması ve yabancı müdahalesini sağlayabilmektir. Bu amaçlar doğrultusunda da Anadolu'daki en uygun bölge olarak Doğu Anadolu bölgesinin tercih edildiği söylenebilir. Gerçekleştirilen bu isyan hareketleri faydalanılabilen bütün iletişim araçları ile Avrupa'ya yalan yanlış olarak aksettirilmiş ve Ermenilerin suçsuz yere zulüm gördüğü, öldürüldüğü propagandaları yapılmıştır¹⁰⁵.

Ermeni örgüt üyeleri, Osmanlı devlet kademesindeki görevlilerle irtibat halinde olan Ermeni vatandaşlarını hain olarak ilan etmiş ve bu Ermenileri öldürmekten çekinmemişlerdir¹⁰⁶. İşledikleri cinayetlerin suçlarını Kürtler üzerine atmak isteyen Ermeniler, bu maksatla cinayetlerini Kürt kıyafetleri giyerek işlemişlerdir¹⁰⁷. Ermeniler bu şekilde işledikleri cinayetlerin kurbanları sadece Kürtleri değil; aynı zamanda ihtilal terör örgütleri ile işbirliği yapmayan Ermenileri de kapsamaktaydı. Böylece ortaya Kürtlerin Ermenileri katlettikleri haberleri ortaya çıkmaktaydı¹⁰⁸.

9 Ağustos 1892 tarihinde İngiltere (Londra) ve Fransa'da (Marsilya) bulunan Ermeni komiteleri tarafından Adana Ermeni Başpiskoposuna yollanarak Türkiye'deki diğer Ermeni komitelerine ulaştırılması istenen ve Ermeni ihtilalinin nasıl gerçekleştirileceğine dair gönderilen mektup "... Şu ifadeleri ihtiva eden telgrafi aldığınız zaman ihtilal hareketine başlayınız: "Ölümlerinizi için dua ediniz". O zamana kadar her şeyden habersiz olan hükümet rehavet içinde olmalı, onlarla ilişkilerinizi sürdürün, vali, mutasarrıf ve kaymakamların dostluklarını, ikiyüzlülükle de olsa güvenlerini kazanmak ve Ermenilerin bu hareketleri hususunda şüphelere düşmemeleri lazımdır. Tek kelimeyle onların tam güvenlerini kazanmak gerekir. İhtilalin nasıl olacağını biliyorsunuz. İlk olarak telgraf tellerini kesip personeli durdurarak, kamu binalarını yakarak, yüksek dereceli memurları öldürerek, devlet hazinesini ve nereden para varsa saldırıp yağmalayarak, silah depolarını ele geçirerek, hapishanelere saldırıp mahkûmları salıvererek, son olarak da Kıbrıs'taki İngiliz komitesi vasıtasıyla ihtilal hakkında Avrupa'ya telgraf göndererek isyancı hareketi başlatmak gerekecektir. Ancak ihtilali bildirmek için gönderilecek olan telgraflar, ihtilalin olacağı gecenin ilk akşamı gönderilmelidir. Büyük Ermenistan'da bulunan komiteler de aynı şekilde

¹⁰⁵ Ermeni Komiteleri (1891-1895), s. VII-VIII.

¹⁰⁶ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) I, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:58, Ankara-2002, s. 79-80

¹⁰⁷ BOA., DH.MKT., 1768/14, 22/S/1308 (H), (7 Ekim 1890).

¹⁰⁸ Şimşir, Kürtçülük..., s. 212.

hareket edeceklerdir. Amerika'dan gelenler derviş, Atina'dan gelenler köylü, Fransa'dan geleler Kürt çobanı, İngiltere'den gelenler softa, İsviçre'den gelenler seyis, İtalya'dan gelenler de Arnavut kılığında olacaklar ve hepsi bir araya geleceklerdir. Alman gönüllülerde ihtilale “fellah” kılığında katılacaklardır¹⁰⁹.” göstermektedir ki neredeyse bütün Avrupa yani Müslümanların varlığını içlerine sindiremeyen Hristiyan alemi, Osmanlı Devleti’ni parçalama girişimlerinde bulunan örgütleri bünyelerinde barındırmışlardır.

Dinî, ırkî ve iktisadî sebeplerin Ermeni meselesinin ana nedenleri arasında gösterildiğini ancak asıl nedenin “politik çıkar” olduğunu düşünen Dr. Hepworth’ün, Ermeni hareketini de “*macera, delilik ve cinayet*” olarak nitelendirdiği görülmüştür¹¹⁰. Yine Robert Koleji’nin kurucusu Dr. Hamlin’nin komiteler hakkındaki şu sözleri Ermeni terörünün Avrupa desteğini ve teşvikini açıklayıcı niteliktedir: “Ermeni komiteler Kürt ve Müslüman halkı katlederek büyük bir kargaşa ortaya çıkarıp, Avrupa’nın müdahalesini temin ederek bir hükümet kurmayı hedeflemektedirler¹¹¹.”

Ermeni komite üyelerinin, komitelerce yayınlanan bildirilere ve programlara sadık kaldıkları görülmektedir. Bunun ispatı ise farklı yerlerde yapılan ihtilal hareketlerine bir başka yerdeki Ermeni komite üyelerinin yardım etmesi, gösterilebilir¹¹². Yaptığı faaliyetler ve ilan ettiği programı dolayısıyla etkin olan teşkilatlar Hınçak ve Taşnaksutyun Komiteleri olduğu göze çarpmaktadır. Bu komitelere ve parti programlarına kısaca değinmek faydalı olacaktır.

1.7.1.1. Hınçak Komitesi

Hınçak komitesi Avedis Nazarbeg, eşi ve Batı Avrupa Üniversitelerinde öğrenim görmüş Rus uyruklu Ermeni öğrenciler tarafından İsviçre’nin Cenevre şehrinde kurulmuştur¹¹³. Bu komite Marksist (milliyetçi, devrimci) düşünceleri temel prensip

¹⁰⁹ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) I, s. 19-20.

¹¹⁰ Kodaman, *Ermeni Macerası*, s. 65-66.

¹¹¹ BOA., Y.EE., 51/139, 22/Ş/1311 (H), (28 Şubat 1894).

¹¹² Celal Pekdoğan, “Antep’te Türk-Ermeni İlişkileri 1895-1922”, *Emeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, III., C. 3, Asam-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları No:3, Ankara 2003, s. 148.

¹¹³ Tosun, *Ermeni Meselesinin...*, s. 156.

edinmiştir¹¹⁴. Hınçak komitesinin isyanlarda kullandıkları caniliğin nedenini, doğup büyüdüğü yerden yani Kafkasya’da aramak gerekmektedir.

Ermeni ihtilal komitelerinden 1887’de kurulan Hınçak Cemiyetinin¹¹⁵ 1888’de hazırlanan parti programında; Ermenilerin birlik olması, bir Ermeni devletinin kurulması ve bu Ermeni devletinin ancak ihtilal yoluyla kurulabileceği kanaatine varılmıştır. Gerçekleştirilecek ihtilalin başlangıç yeri ve merkezi olarak da Osmanlı toprakları uygun görülmüş ve bunun nedenleri açıklanmıştır. Bu programda amaçlarına karşı çıkanların kim olursa olsun yok edilmesi gerektiği belirtilerek, bölgede kullanılabilecek diğer etnik gruplarla hareket etmelerinin menfaatleri doğrultusunda olduğu¹¹⁶ şeklinde ihtilal programının detaylı olarak ele alındığı görülmektedir. Yine Hınçak nizamnamesine göre Anadolu’da çıkarılan olaylar Anadolu ve Avrupa basını aracılığıyla veya Ermeniler tarafından neşredilen gazete, dergi, beyannameler ile Ermeni yanlısı kamuoyu oluşturulmaya çalışılmalıydı. Zaten Ermeni komiteleri tarafından çıkarılan olaylar Merzifon, Sivas ve Avrupa’da taraflı olarak yayın yapan (Ermeniler lehine) gazete, dergi, beyanname ile kamuoyunda yer buluyordu¹¹⁷.

Hınçak Cemiyeti, sadece Osmanlı Ermenilerinin bağımsızlığını değil, aynı zamanda İran ve Rusya Ermenilerinin de bağımsızlığını temin etmek için faaliyet göstermekteydi¹¹⁸. Hınçak Parti programını genel olarak şu şekildedir:

Hınçak Parti Programı

- 1- Mevcut düzen darbeye ortadan kaldırılmalı ve onun yerine ekonomik gerçeklere ve sosyal adalete dayanan yeni bir cemiyet oluşturulmalıdır.
- 2- Komitenin ilk amacı her yönüyle bağımsız bir Ermeni devleti kurmaktır. Daha sonra da kurulacak devletin devamı için gerekli hedefler tespit edilerek bu yolda faaliyet gösterilecektir.

¹¹⁴ Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 259.

¹¹⁵ Sonyel, *Osmanlı Ermenileri...*, s. 146.

¹¹⁶ Doğan, *Ermeni Komiteleri...*, s. 313-314.

¹¹⁷ Haluk Selvi, “Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeni Faaliyetleri (1892-1896)”, *Emeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, III., C. 3, Asam-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları No:3, Ankara 2003, s. 31

¹¹⁸ Doğan, *Ermeni Komiteleri...*, s. 321.

- 3- Ekonomik durum tespit edilerek gerekirse ekonomik kalkınma içi vergiler toplanacak.
- 4- Türkiye’de ihtilali gerçekleştirmek için mevcut hükümete karşı her türlü eylemlerde bulunulacak. Amaca ulaşmak için, propaganda, tahrik, tedhiş, teşkilatlanma yapılacaktır¹¹⁹. Komite terörü Osmanlı Hükümeti’ne karşı kullanacak ve aynı zamanda bu terör, Ermeni hainlere ve işbirliği yapmayanlara karşı da kullanılacaktır¹²⁰.
- 5- Anarşi faaliyetleri için özel bir birlik oluşturulacak.
- 6- Komitede bir merkez ve buna bağlı ihtilal gurupları kurulacak.
- 7- İhtilal için Türkiye’nin en zayıf anı kollanacak.
- 8- Ermeni komiteler saflarına Süryanileri, Kürtleri ve Türkleri dahil etmek için çaba harcayacak. (Ermeni komiteler, Kürtleri özellikle kontrol altına alınması güç olan Dersim Kürtlerini kendi faaliyetlerine katılmaları için çalışmalarda bulunmuşlardır. Ancak komitelerin bu girişimleri sonuçsuz kalmıştır¹²¹.)
- 9- Türkiye Ermenistan’ının bağımsızlığı elde edildikten sonra Rusya ve İran’daki Ermenilerde bu bağımsızlığa dâhil edilecektir¹²².

Hınçak komitesi tarafından parti programı haricinde bir de disiplin cezaları için bir nizamname düzenlenmişti. Bu disiplin nizamnamesine çok sıkı bir şekilde uyulacak ve komite kararlarına karşı gelenler bu nizamname çerçevesinde ölüm ya da para cezasına çarptırılabilirdi¹²³.

¹¹⁹ Kılıç, *Osmanlı Ermenileri...*, s. 261.

¹²⁰ Doğan, *Ermeni Komiteleri...*, s. 321.

¹²¹ BOA., Y.PRK.ASK., 255/56, 07/Ra/1326 (H), (9 Nisan 1908).

¹²² Cevdet **Küçük**, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, Türk Dünya Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1986, s. 101

¹²³ C. B. Norman, *Ermenilerin Maskesi Düşüyor*, Yayına Hazırlayan: Yavuz Ercan, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 1993, S. 1, s. 55.

1.7.1.2. Taşnaksutyun Komitesi

Ermenice “federasyon” anlamına gelen “Daşnak sutyun” kelimesi Türkçe kullanımda bazı değişimlere uğrayarak “Taşnak” olarak günümüzde kullanılmaktadır¹²⁴. 1891’de Taşnaksutyun Cemiyeti’nin İhtilal programı da Hınçak Komitesinin programı gibi Ermeni bağımsızlığı temeli üzerine kurulmuştur¹²⁵. Bu programda da ihtilalin gerçekleştirilmesinin silahlı örgütler aracılığıyla olması ve her fırsatın bağımsızlık için değerlendirilmesi gerektiği beyan edilmiştir. Bu amaçlar çerçevesinde gerçekleştirilen isyanlar (Van, Sasun, İstanbul, Kilikya) için isyan bölgelerine silah ve cephane gönderilmesi konusunda Taşnaksutyun cemiyetinin faaliyetleri azımsanmayacak kadar fazladır¹²⁶. Taşnaksutyun cemiyetinin parti programı da aşağıdaki maddelerde beyan edilmiştir:

Taşnaksutyun Komitesi’nin programı

- Çeteler teşkil etmek ve onları faaliyete hazırlamak,
- Her yola başvurarak halkın maneviyatını ve ihtilalci faaliyetini arttırmak,
- Halkı silahlandırmak için her yola başvurmak,
- İhtilal Komiteleri teşkil edip, aralarında sıkı irtibatı temin etmek,
- Kavgayı teşvik etmek ve hükümet yetkililerini, muhbirleri, hainleri, soyguncuları yıldırarak,
- İnsan ve silah nakliyatı için ulaştırmayı sağlamak,
- Hükümet müesseselerini yağmalamak ve harap etmek¹²⁷.

Ermeni ihtilal komitelerinden olan Taşnaksutyun cemiyetine bağlı üyelerin, yine bu cemiyetin yayın organı olan Truşak gazetesinde yayınladıkları bildirilerle Kürtleri, Ermenilerle birlikte hareket etmeye davet etmişlerdir. Yayımlanan bu bildiriler Kürtçe ve Arapça olarak neşredilerek bildirilerin daha geniş alanlara yayılması amaçlanmıştır. Taşnaksutyun komite üyelerinin, Kürtleri Osmanlı Devleti’ne karşı kışkırtma

¹²⁴ Gürün, *Ermeni...*, s. 189-191.

¹²⁵ Sonyel, *Osmanlı Ermenileri...*, s. 161.

¹²⁶ Doğan, *Ermeni Komiteleri...*, s. 317.

¹²⁷ Gürün, *Ermeni...*, s. 193.

faaliyetleri özellikle şu vilayetlerde yoğunluk kazanmıştır: Diyarbakır, Dersim, Van ve Muş¹²⁸. Ancak Ermenilerin bu yöndeki faaliyetleri Kürtler tarafından kabul görmemiştir¹²⁹. Rus Generali Mayevski tarafından belirtildiğine göre: Ermenilerin çıkardıkları olayları, Ermeni yazarların kaleme almasıyla masum Ermenilerin katledildiğini gösteren, hayale sığmayan korkunç sahneler ortaya çıkmaktadır. Ancak yine Mayevski'nin notlarına göre böyle bir sahnenin yaşanmadığı ve Ermenilerin de masum olmadığı belirtilmektedir¹³⁰. Ermeni meselesi, Haçlı zihniyetiyle oluşturulmuş olan *Şark Meselesinin* Doğu Anadolu'daki bir parçası olmuştur. Yani Avrupa kamuoyunun ve Hristiyan dünyasının sözde Ermeni sorunuyla ilgilenmesinin sebebi Ermenilerin din kardeşi olarak görülmesidir¹³¹.

1.7.2. Kürtlerin Oluşturdukları Cemiyetler

Batılı devletlerin Osmanlı Kürtleri üzerindeki faaliyetleri XIX. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Batılı devletlerin misyonerleri aracılığıyla Kürtler üzerinde emperyalizmlerine fayda getirecek şekilde yaptıkları çalışmalar suni devletler kurma düşüncesinin izlerini taşımaktaydı. Bu amaçla da Kürtlerin, Türklerden ayrı bir ırk olduğu propagandası yapılmaktaydı¹³².

Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önce olduğu gibi bu savaş esmasında da Kürtlerin yaşadıkları bölgelere İngiltere tarafından resmi görevliler ve sivil misyonerler yollanmıştır¹³³. Bölgeye yollanan bu misyonerlerin isimlerinden bazıları şunlardır: General Bikker, Müşavir Tirodir, Sivas Konsolosu Wilson, Van Konsolosu Clayton, Şarkiyatçı Visan, Şarkiyatçı Williams, Sir Mark Syks, Gertrude M. L. Bell, ve Bayan Bishob.

Osmanlı Devleti'nde farklı nedenlerle ortaya çıkan Kürtçülük hareketleri XIX. yüzyılla beraber görülmeye başlamıştır. Bu hareketlerdeki temel amaç devlete vergi vermemek, asker göndermemek ve Kürt aşiret reislerinin nüfuzlarının artmasını sağlamak olmuştur¹³⁴. Osmanlı Devleti'ndeki Kürt cemiyetleri, Kürtlerin bulunduğu coğrafya olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da değil, İstanbul'da açılmıştır. Kürtler

¹²⁸ Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s. 540-541.

¹²⁹ BOA., Y.PRK.MYD., 1/74, 14/M/1298 (H), (17 Aralık 1880).

¹³⁰ Kılıç, *Rus General...*, s. 265.

¹³¹ Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid...*, s. 106-108.

¹³² Çay, *Her Yönüyle...*, s. 368.

¹³³ BOA., Y.PRK.EŞA., 12/38, 21/RA/1308 (H), (4 Kasım 1890).

¹³⁴ Çay, *Her Yönüyle...*, s. 365-370.

tarafından açılan bu cemiyetler, devlet bünyesindeki farklı etnik grupların oluşturduğu ayrılıkçı bir özellik taşımaktan ziyade Kürt kültürünün geliştirilmesi için açılmışlardı¹³⁵. 1908 yılında açılan bu cemiyetlerin isimleri şöyledir: Osmanlı Kürt İttihat ve Terakki Cemiyeti, Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti, Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti. Bu cemiyetler yayınladıkları bildirilerle siyasi amaç gütmediklerini sadece kültürel faaliyette bulunduklarını açıklamışlardır¹³⁶.

Kürt aydınlarının, Kürt milliyetçiliği yolundaki ilk adımlarını İstanbul'da attıkları söylenebilir. Kürt aydınları tarafından İstanbul'da kurulan Kürt Teali Cemiyeti bunun somut örneği olarak karşımıza çıkmaktadır¹³⁷. Osmanlı Kürtleri içerisinde Bedirhan ailesi Kürt milliyetçiliği konusunda önemli bir yer tutmaktaydı. Yine bu ailenin bir üyesi olan Mikdad Mithat Bey tarafından ilk Kürtçe gazete olan Kürdistan gazetesi Mısır'da 1898 yılında yayınlanmaya başlamıştır. Adı pek bilinmese de Osmanlı'daki ilk Kürt cemiyeti "Kürdistan Azm-i Kavi Cemiyeti" dir. Bu cemiyet 1900 yılında Diyarbakırlı Fikri Efendi ve Küdizade Ahmet Ramiz tarafından İstanbul'da kurulmuş ancak çok kısa bir süre sonra kapatılmıştır¹³⁸.

İstanbul'da Osmanlıdaki nüfuzlu Kürt aileleri tarafından II. Meşrutiyet'in (1908) ilanından sonra Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyetin kurucu isimleri şöyledir:

Emin Ali Bedirhan,

Muhammed Şerif Paşa (Şeyh Ubeydullah'ın oğlu),

Nehrili Şeyh Abdulkadir,

Zülküf Paşa.

Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı ise Hetav-i Kürd (Kürt Güneşi) adındaki gazetedir. II. Abdülhamid döneminden sonra Kürtler tarafından kurulan cemiyet ve yayın organlarının isimleri şunlardır:

¹³⁵ Kaya, *Osmanlı Döneminde...*, s. 72.

¹³⁶ Güven, *Kürt-Ermeni...*, s. 183.

¹³⁷ M. Fatih Çiçek, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Kürt Milliyetçiliğinin Tarihsel Kökenleri ve Gelişimi", *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu*, 6-8 Eylül 2012, Bingöl/Türkiye, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2013, s.108.

¹³⁸ Çiçek, *Osmanlı'dan Cumhuriyete...*, s. 114-115.

- Kürt Talebe Hiva (Umut) Cemiyeti (1910),
- Kürt Teşkilat-ı İctimaiye Cemiyeti,
- Kürdistan Teşrik-i Mesaj Cemiyeti (1912),
- Kürt Teali Cemiyeti (17 Aralık 1918- İstanbul),
- Kürt Millet Fırkası (Ulusal Kürt Partisi) (Kürt ismi kullanılarak kurulan tek siyasi parti),
- Kürt Teali Nisyan Cemiyeti (Mayıs 1919),
- Kürt Tamim-i Maarif ve Neşriyet Cemiyeti (1919).

Milliyetçiliğin şiddetli bir şekilde yaşandığı II. Abdülhamid devrinin Osmanlı Devleti'nde, Kürt milliyetçiliğinin devlet oluşumunu tamamlayacak kadar gelişmemesinin ana nedenleri şu şekilde belirlenmiştir:

- Kürdistan coğrafyasında coğrafi kopukluk ve farklı demografi yapılarının mevcudiyeti,
- Bütün Kürdistan'a hitap edebilecek bir oluşumun olmaması ve bu toplumda ortak bir liderin olmayışı,
- Osmanlı Devleti'ndeki halifeliğin Kürtler tarafından ortak değer olarak görülmesi,
- Ortaya çıkarılmaya çalışılan Kürt milliyetçiliğinin şeyhler, aşiret liderleri, Kürt entelektüelleri arasında yaşatılarak bugünün Kürt tabanına yayılamamış olmasıdır¹³⁹.

¹³⁹ Çiçek, *Osmanlı'dan Cumhuriyete...*, s. 115-118.

İKİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE BATILI DEVLETLERİN DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGELERİNDEKİ FAALİYETLERİ

Anadolu'daki Türk varlığını, başta Avrupa devletleri olmak üzere pek çok ülke hazmedememiştir. Anadolu genel olarak zengin topraklara ve geniş imkânlarla sahip olup, bu toprakların birer parçası olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun ayrı bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu, geleceğin teknolojileri için büyük öneme sahip olan yeraltı ve yerüstü kaynaklar bakımından çok zengin olduğu gibi Rusya ile Akdeniz, Afrika, Ortadoğu gibi bölgeleri birleştiren yollar üzerinde olması ve Basra Körfezi'ni kontrol edebilen stratejik konumu dolayısıyla apayrı bir öneme sahiptir¹⁴⁰. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri sahip olduğu bu özelliğiyle tarih boyunca mücadele alanı olmaktan kurtulamamıştır.

1789 Fransız İhtilali'nin dünyaya yaydığı milliyetçilik fikri, özellikle misyonerlik faaliyetleri aracılığıyla ve diğer şekillerde, birçok milleti hâkimiyetinde barındıran Osmanlı Devleti'ne de ulaşmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetindeki bütün tebaa ile beraber gayrimüslimlere karşıda hoşgörüyü baktığı bilinmektedir. Hristiyanların ise, Türkleri din faktörünü göz önünde bulundurarak, düşman olarak görmesi, yapay bir Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında en büyük rolü oynamıştır¹⁴¹. 1815 Viyana Kongresi'nde ortaya çıkan Şark Meselesinin düşüncesi çerçevesinde, Osmanlı Devleti idaresindeki farklı milletlerin (özellikle gayrimüslimlerin) istiklallerini sağlama amacı güdülmüştür¹⁴².

¹⁴⁰ Kılıç, *Ermeni ve Kürt Meselesi...*, s. 469.

¹⁴¹ Erdal İlter, "Ermeni Meselesinin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Y. 1995, S. 6, s. 159-160.

¹⁴² Turan, *Yakınçağda Osmanlı...*, s. 5.

Sanayinin gelişimiyle beraber Avrupa’da hammadde ve sömürge edinme faaliyetleri hız kazanmıştır. Bu faaliyetler çerçevesinde Osmanlı Devleti, hammadde, pazar ve sömürge konusunda Avrupa devletlerinin hedefi haline gelmiştir¹⁴³. İngiltere, Fransa ve Rusya yakın gelecekte parçalanmasını düşündükleri¹⁴⁴ Osmanlı Devleti’nin topraklarından en büyük payı kapmak için kullanabilecekleri Ermenileri, din faktörü adı altında himaye etmeye ve yine Ermenilerin haklarını savunma gayretinde olmuşlardır¹⁴⁵.

Avrupa devletleri Şark politikaları çerçevesinde, XIX. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünü koruyormuş gibi gözükmek kendi aralarında paylaşım planları yapmaktaydı. Bunun için de Avrupa devletleri Osmanlı gayrimüslimlerini bahane ederek Osmanlı’nın iç işlerine rahatlıkla müdahale edip olası bir paylaşımında en büyük paya sahip olma yarışına girmişlerdi¹⁴⁶.

Avrupa devletlerinde bulunan basın organları, Ermenilerin çıkardıkları olaylarda Ermenileri masum göstererek Ermenilerin Türkler tarafından katledildiğini yayınlıyorlardı¹⁴⁷. Ermeni komitecilerin gerçekleştirdiği Sason olaylarının Avrupa’daki yansımaları, Ermenilerin Türkler tarafından acımasızca katledildiği yalanını yazmaktan geri durmamışlardır. Avrupa’da hiçbir azınlığın sahip olmadığı kadar yayın organlarına sahip olan Ermeniler, kendi yaptıkları katliamları Türkler yapıyormuş gibi gazetelere neşrediyorlardı.

2.1. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri

Üzerinde çıkar çatışmasının en sık yaşandığı yerler arasında olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine birçok devlet tarafından gönderilen misyonerlerin, bölgedeki gayrimüslimler üzerinde ayrılıkçı fikirlerin yayılması doğrultusunda çalışmalar yaptığı bilinmektedir¹⁴⁸. Gayrimüslim tebaa haricinde misyonerlerin hedef kitesinden biri de, bölge nüfusunun çoğunluğunu teşkil eden Kürtler olmuştur.

Ermenileri ve Süryanileri kendi mezheplerine çekmek için çıktıkları yolda Kürtleri tanıma imkânı bulan misyonerler, Kürtlerin Hristiyanlığa dâhil olmaları için

¹⁴³ Hüseyin Vehbi İmamoğlu ve Önder Deniz, “Şark Meselesinin Sultan Abdülhamid Döneminde Gayr-i Müslim Osmanlı Tebaası Üzerindeki İdari Açıdan Sonuçları”, *Turkish Studies*, Volume 9/4, Spring 2014, s. 577.

¹⁴⁴ Altıntaş, *1890 Yılına...*, s. 150.

¹⁴⁵ İter, *Ermeni Meselesinin...*, s. 161.

¹⁴⁶ İmamoğlu, *Şark Meselesinin...*, s. 581.

¹⁴⁷ İter, *Ermeni Meselesinin...*, s. 168-169.

¹⁴⁸ Kartın, *Mustafa Kemal...*, s. 34.

faaliyetlerde bulunmuşlardır. Misyonerlerin Kürtlerle daha rahat iletişim kurmak adına Kürtçe öğrenme çalışmaları ve bu konuda gramer hazırlamaları, daha sonraki dönemlerde Kürt milliyetçiliğinin gelişiminin temellerinin atılmasına neden olmuştur¹⁴⁹. Misyonerler, Kürtlerin Hristiyan oldukları, Müslümanların baskısıyla din değiştirdikleri propagandasını yaparak, emperyalizmin işine yarayacak toplumlar yaratmaya çalışmışlardır. Bunun için Avrupa, Hristiyanlığın kutsal kitabı olan İncil'i, ilk olarak doğu dillerinden Kürtçeye çevirmişlerdir. Ayrıca ilk Kürtçe gramer 18. yüzyılın sonlarında misyonerler tarafından hazırlanmıştır¹⁵⁰. Misyonerlerin Kürtler üzerindeki faaliyetleri Kürt-Ermeni ilişkilerinin bozulması, Kürtlerin Müslümanlığa olan bağlılıkları ve XIX. yüzyılda yaşanan olaylardan (Müslüman-Hristiyan mücadelesi) dolayı istenilen sonucu vermemiştir¹⁵¹.

Tarih boyunca varlıklarını başka bir gücün desteğine borçlu olan Ermeni kiliseleri, Ermeni devleti düşüncesinin, sahibi olmuşlardır. Yani Ermeni devleti fikri, Ermeni halkından ziyade Ermeni kilise görevlilerinin ortaya attığı bir tasarıdır. Tarihçilerin bir kısmı tarafından, Ermeni milletini ortaya çıkaranların Ermeni kilisesi olduğu düşüncesi, tarihi olarak bir realitedir¹⁵². XIX. yüzyılla beraber Gregoryen mezhebine mensup Ermeniler, Avrupalı büyük devletlerin devreye girmesiyle farklı mezheplere bölünmüş ve Ermeniler arasındaki bu mezhep sayısı; Ortodoks, Katolik, Protestan, Gregoryen olmak üzere dörde ayrılmıştır¹⁵³.

Asli görevleri dini yaymak olan misyonerlerin, Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleri dini görevin çok ötesinde olmuştur. Siyasi işlerde bir konsolos kadar etkili olan misyonerler, Osmanlı Devleti'nde, dünyanın hiçbir bölgesinde olmadığı kadar Batılı devletlerin menfaati için çaba göstermişlerdir. Gittikleri bölgelerde tutunabilmek için sağlık, eğitim ve dini kurumlar açan misyonerler, hedef kitleyi kazanabilmek için her türlü yardımda bulunuyorlardı. Anadolu'da Ermenilerin bir sorun olarak siyasi

¹⁴⁹ Murat Gökhan Dalyan, "Kürt Hristiyanlaştırılmasında Ermeni Rolü", *Yeni Türkiye*, Y. 2014, S. 60, s. 7.

¹⁵⁰ Mustafa Fırat, *Siyasi Bir Cinayetin Anatomisi, Mehmet Şerif Fırat Olayı ve Kürt Sorunu*, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 137.

¹⁵¹ Dalyan, Kürt Hristiyanlaştırılmasında..., s. 7.

¹⁵² Erdal İlder, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 11, Ankara 1999, s. 14-15.

¹⁵³ Kodaman, *Ermeni Macerası*, s.9.

arenada yer almalarının temel nedenlerinden biri de misyonerlerin, ülkelerine sundukları raporlar olmuştur¹⁵⁴.

2.2. İngiltere

Bir sömürge devleti olan İngiltere, Sanayi Devrimi'nden sonra sömürgelerini arttırmak ve bu sömürge yollarını korumak için büyük önem arz eden Osmanlı topraklarına gözünü dikmişti. Zaten Uzakdoğu'da sömürge sahibi olan İngiltere'nin bu sömürgelerine giden yollara sahip olan Osmanlı'dan uzak durması kaçınılmazdı. İngiltere'den başka Rusya, Almanya ve Fransa gibi ülkelerin de Sanayi Devrimi ile beraber sömürge yarışında Osmanlı topraklarına olan ilgileri daha da artmıştı. Doğal olarak Osmanlı toprakları bu devletler arasında rekabetin odak noktası haline gelmekteydi ve bu süreç İngiliz menfaatleri çerçevesinde gelişmekteydi. İngiltere için en büyük sorun sömürgesi olan Hindistan yolunun güvenliğinin kendi kontrolü dışındaki başka bir devletin eline geçmemesi idi¹⁵⁵.

Osmanlı Devlet kademelerinde Rumlardan boşalan yerlere Ermenilerin gelmesi ile birlikte İngiltere Devleti'nin, Ermenilerle ilgilenmeye başladığı görülmüştür¹⁵⁶. Avusturya, Fransa ve Rusya'nın dini görünüm altında Osmanlı azınlıkları üzerinde haklar elde etmesi, İngiltere'yi de bu yönde haklar elde etmek için harekete geçirmiştir. Kudüs'te 1842'de bir Protestan mabedinin hizmete girmesini sağlayan İngiltere'nin gayretleriyle, 1846'da İstanbul'da "Protestan Cemaati İdare Heyeti" teşekkül ettirilmiş ve 1850'de yayınlanan bir ferman ile bunlar "Ermeni Protestan Milleti" olarak tanınmışlardı. Böylece İngiltere, Osmanlı azınlıkları üzerinde haklar elde edebileceği Ermenileri kullanma yolunda çok önemli bir adım atmıştı¹⁵⁷. Ermeni meselesi konusunda dini kullanarak konuya müdahil olan İngiltere Devleti, Ermenilerin protestanlaştırılması süreciyle beraber, Ermeni meselesinin ana unsuru arasında yer almıştır¹⁵⁸.

¹⁵⁴ Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009, s. 23-25.

¹⁵⁵ İmamoğlu, *Şark Meselesinin...*, s. 581.

¹⁵⁶ Kodaman, *Ermeni Macerası*, s. 9.

¹⁵⁷ İlter, *Ermeni Meselesinin...*, s. 160.

¹⁵⁸ Altıntaş, *1890 Yılına...*, s. 181-182.

Osmanlı Devleti'nin artık eski gücünde olmadığını ortaya koyan 93 Harbi, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde de bir dönüm noktası olmuştur¹⁵⁹. 93 Harbi sonrasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması, 1856 Paris Antlaşması'nın "Osmanlı toprak bütünlüğü Avrupa devletlerinin kefilliği altında olacaktır" maddesiyle çeliştiğini öne süren İngiltere¹⁶⁰, Berlin Antlaşması'na katılacak diğer devletlerin de desteğini alarak Rusya'yı yeni bir antlaşma için ikna etmişti¹⁶¹. İngiltere'nin, Ermeniler üzerindeki Rus etkisini azaltmak için Berlin Antlaşmasını öne sürdüğü görülmektedir¹⁶².

Ayastefanos Antlaşması ile Osmanlı'daki nüfuzunu arttıran ve bu devlete tek başına sahip olmaya çalışan Rusya'ya karşı Avusturya ile işbirliğine giren İngiltere, Rusya'yı yeni bir antlaşmaya sevk etmek için Boğazlar'a donanma yollayarak, Avusturya'da Tuna boyuna asker yığarak Rusya'yı ikinci bir savaşla tehdit etmişlerdi. Yeni savaştan çıkan Rusya, ikinci bir savaşı göze alamayınca yeni bir antlaşma yapılmasını kabul etmek zorunda kalmıştır. İngiltere, bu esnada Osmanlı ile de bir anlaşma yaparak Kıbrıs'a geçici olarak yerleşmeyi başarmıştı. Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs'ı İngiltere'ye bırakmasındaki sebep; İngiltere'nin, Kıbrıs'ı geçici de olsa elinde bulundurmadığı takdirde Rusya ile birlikte Osmanlı Devleti'ni paylaşacağı tehdidinde bulunarak Osmanlı'yı zor durumda bırakmış olmasıydı. Osmanlı Devleti ile yapılan anlaşma sonrası Kıbrıs'a asker çıkaran İngiltere, böylece hem Rus tehlikesi karşısında hem de sömürgelerine giden yollarla kendi emniyetini tesis etmiş oluyordu¹⁶³.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra taraf devletler arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması'ndan, rahatsız olan İngiltere, yaptığı siyasi hamlelerle savaşın sonuçlarını Berlin'de yeniden ele alma imkânına kavuşmuştur. Bu durum İngiltere ile Osmanlı devleti arasındaki ilişkiyi de derinden etkilemiştir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunan İngiltere artık bu siyasetinden vazgeçmiş oluyordu.

Osmanlı Devleti'nin antlaşma öncesi desteğini beklediği İngiltere Devleti, Berlin Kongresinde Ermeni ıslahatı için fikir birliğine vardığı Rusya ile Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesini bazı değişikliklere uğratarak Berlin Antlaşmasının 61. maddesi olarak kabul etmişlerdir. Bu madde şunu ifade etmekteydi: "Osmanlı Devleti,

¹⁵⁹ İlter, *Ermeni Meselesinin...*, s. 168.

¹⁶⁰ Kantarcı, *Ermeni Sorununun...*, s. 7.

¹⁶¹ Mert, *Osmanlı Türkleri...*, s. 153.

¹⁶² Altıntaş, *1890 Yılına...*, s. 163.

¹⁶³ İlter, *Ermeni Meselesinin...*, s. 163-166.

Ermenilerin meskûn olduğu mahallerde gerekli ıslahatları zaman kaybetmeden yerine getirecek, Ermenileri Kürtler ve Çerkez saldırılarına karşı koruyacak ve bu faaliyetleri büyük devletlere rapor edecekti¹⁶⁴’.

Berlin Antlaşması ile Rusya, Ermenileri tek başına kullanma fırsatını elinden kaçırmıştı ve Osmanlı Devleti, Ermeni meselesi konusunda sadece Rusya’ya değil antlaşmaya taraf bütün devletlere karşı sorumlu olmuştu. Ayastefanos Antlaşmasına kıyasla Berlin Antlaşması, İngiltere’nin menfaatlerine uygun bir biçimde sonlandırılmıştı ve İngiltere, yıkılmasını kaçınılmaz olarak gördüğü Osmanlı Devleti’nin topraklarından pay kapmak için Ermenileri de araç olarak kullanma fırsatını elde etmişti¹⁶⁵.

İngiltere, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra, diplomasideki ustalığını kullanarak, Rus tehlikesi ortadan kalkana kadar Osmanlı’ya destek verme karşılığında Kıbrıs’ı geçici olarak ele geçirmişti. Böylece de sömürgelerine giden yolların güvenliğini sağlama konusunda önemli bir üs elde etmişti¹⁶⁶. Bunun yanında İngiltere devleti, Osmanlı’nın yerine Rusya’ya karşı tampon bir devlet kurmak niyetindeydi. Buna en uygun araç olarak da Ermenileri görmektedir ve Osmanlı Devleti’ne yapılacak ıslahat baskılarının ana sebebi de buydu¹⁶⁷. Bunun için de İngiltere, sun’i olan Ermeni sorununda her türlü desteği Ermenilere vermekten çekinmemişti¹⁶⁸. İngiltere’nin yaptığı tüm faaliyetlerde, kendi lehine çıkarlar sağlamanın temel prensip edinildiği görülmektedir.

Berlin Antlaşması’ndan sonra İngiltere, Osmanlı Devleti’ne verdiği notalarla, Osmanlı Devleti’ni desteklediğini söylerken aynı zamanda menfaati icabı uygun gördüğü isteklerinin yerine getirilmemesi halinde, desteğini geri çekeceğini belirten tehditlerde de bulunmaktan geri durmamıştır¹⁶⁹. Giderek Osmanlı Devleti’ne baskılarını arttıran İngiltere, maddi imkânsızlıklardan dolayı ıslahatları yerine getiremeyen Osmanlı Devleti’nin işi ağırdan aldığını düşünmüş ve antlaşmayı imzalayan diğer

¹⁶⁴ Mert, *Osmanlı Türkleri...*, s. 153.

¹⁶⁵ Bağçeci, *İngiltere Başbakanı...*, s. 5.

¹⁶⁶ Bayram Soy, “Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivine Göre II. Wilhelm Döneminde Almanya’nın Osmanlı Ermenilerine Yaklaşımı (1914’e Kadar)”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 19, Güz 2008, s. 116.

¹⁶⁷ Süleyman **Kocabaş**, *Tarihte Türkler ve Kürtler Arasında 6 Kader Birliği 1058-2014*, Nasip Ofset, İstanbul 2014, s. 20.

¹⁶⁸ Altıntaş, *1890 Yılına...*, s. 150.

¹⁶⁹ BOA., Y.PRK.ASK., 2/13, 03/L/1295 (H), (30 Eylül 1878).

devletlerin de imzasının olduğu ikinci bir notayı 11 Haziran 1880’de Osmanlı Devleti’ne yollamıştır¹⁷⁰. Ayrıca reformların uygulanmasını denetlemek amacıyla İngiltere tarafından Anadolu’ya gönderilen asker kökenli konsoloslar birer ajan olarak görevlendirilmişlerdir¹⁷¹. Asker kökenli görevlilerin yanı sıra bölgeye misyoner, diplomat, araştırmacı ve uzmanlar da gönderilmiştir. Bu kişiler İngiltere’ye bağlı küçük devletler kurulması için faaliyete girişmişlerdir. Bu maksatla da bölgede bulunan İngiliz misyonerler; Kürt, Ermeni, Nasturi ve Arapların bağımsızlıklarını kazanmaları için kışkırtmalarda bulunmuş ve bölgede gelişen olayları yakından takip etmiştir¹⁷². Bu görevlilerden biri olan Binbaşı Henry Trotter İngiltere tarafından Mayıs 1879’da Erzurum’da görev yapmak üzere *Kürdistan Viskonsolosu* adıyla atanmıştı. Bu viskonsolosluğun “Kürdistan” adı altında atanması Ermenilerin büyük tepkisine yol açmıştı. Çünkü bu bölgenin Ermeniler tarafından Ermeni toprakları olduğu iddiası bulunmaktaydı¹⁷³.

1890’lı yıllardan sonra Osmanlı toprakları üzerinde bir Ermeni devletinin varlığını İngiltere kadar isteyen Avrupa devleti yoktu ve İngiltere artık Osmanlı’nın toprak bütünlüğünden vazgeçmiş olduğunu göstermeye başlamıştı¹⁷⁴. Yine bu yıllarda İngiltere’nin Rus siyaseti, Rusların Ermeni sorunuyla ilgilenmesini sağlamak olmuştur. Çünkü Uzakdoğu’da sömürgeleri olan İngiltere, bu sömürgelerine başka bir devletin hele de Rusya’nın göz dikmesini istememekteydi¹⁷⁵. Bu amaçla İngiltere Ermeni meselesine biraz daha ağırlık verme gereğini duymuştu. İngiltere kamuoyunun Ermeni beklentisi, Rusya’nın Uzakdoğu’ya yönelmesi, İngiltere’nin Mısır’da Rusya ve Fransa tarafından baskı altında olması gibi nedenler İngiltere’yi Ermeni meselesine ağırlık veren bir dış politikaya itmiştir¹⁷⁶.

İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ne karşı Ermeniler lehinde faaliyette bulunmaları politika ile sınırlı kalmamış ve yargı ile kendini göstermiştir. Buna örnek olarak verilebilecek olay şöyledir:

¹⁷⁰ Mert, *Osmanlı Türkleri...*, s. 157

¹⁷¹ Taha Niyazi **Karaca**, “19. Yüzyılda İngiltere’nin Ermeni Politikaları”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler)*, S. 1, C. 10, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 229.

¹⁷² İmamoğlu, *Şark Meselesinin...*, s. 582.

¹⁷³ Şimşir, *Kürtçülük...*, s. 176-177.

¹⁷⁴ Bağçeci, *İngiltere Başbakanı...*, s. 10.

¹⁷⁵ Kantarcı, *Ermeni Sorununun...*, s. 8.

¹⁷⁶ Bağçeci, *İngiltere Başbakanı...*, s. 8.

- Osmanlı ülkesinde huzuru bozan Ermeni isyancıların yargılanma sürecinde, İngiltere devleti, mahkemeleri eleştirdikten sonra adil davranmayarak isyancıların tarafını tutan bir tavır sergilemiştir. Buna gerekçe olarak da isyancıların adil bir şekilde yargılanmadıklarını öne sürerek, Osmanlı hükümetine mahkemelerde isyancılar lehine karar verilmesi konusunda baskıda bulunmuştur. İngiltere devletinin Osmanlı yargısına müdahale ettiğini gösteren en bariz örneklerden biri olarak, Ankara mahkemelerinde yargılanan Ermeni isyancılardan Tomayan ve Kayayan isimli şahısların davaları sonucunda İngiltere'nin beklediği sonucun alınmaması halinde, İngiltere iki savaş gemisini Mısır'a yollayacağını söyleyerek Osmanlı Devleti'ne açık bir tehditte bulunmuştur¹⁷⁷.

İngiliz Yüzbaşı Clayton'un verdiği rapora göre, Ermenilerin hayallerindeki devleti oluşturabilmeleri için bölgede yeterli nüfusa sahip değillerdi. Gerekli nüfusu oluşturabilmek için Türklerin bölgeden terör yoluyla uzaklaştırılmaları ve dışardan bölgeye Ermeni göçünün sağlanması etkili bir yöntem olarak görülmekteydi. Bölgede geriye kalan Kürtlerin ise Ermenilerle olan dini nefretleri ortadan kaldırılarak, biraz da eğitimin yardımıyla ırk birliği oluşturulmalı veya toprakları ellerinden alınarak susturulmalarını çözüm olarak sunmaktaydı¹⁷⁸.

İngiltere'de kurulan hükümetler içerisinde, Osmanlı Ermenileriyle ve Ermeni olaylarıyla en fazla ilgilenen William Ewart Gladstone hükümeti olmuştur. Gladstone hükümetinin birçok Ermeni derneğinin kurulmasına yardım ettiği bilinmektedir. İngiltere devleti ve Gladstone hükümetleri tarafından desteklenen ayrılıkçı Ermeni derneklerinden İngiltere'de faaliyet gösterenler şu şekilde sıralanabilir¹⁷⁹:

- İngiliz Ermeni Derneği (Londra 1892),
- Ermeni Dostları Cemiyeti (Westminster-İngiltere 1893),
- Ermeni Yurtsever Derneği (Londra 1888),
- Londra Birleşik Ermeni Derneği (Londra 1898),
- Ermeni Yardım Fonu (İngiltere 1892).

¹⁷⁷ Altıntaş, *1890 Yılına...*, s. 176-177.

¹⁷⁸ Kılıç, *Ermeni ve Kürt Meselesi...*, s. 470.

¹⁷⁹ Halil Ersin **Avcı**, "İngiltere'nin Asya Politikalarında Ermeniler (1878-1923)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler)*, S. 1, C. 10, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 197-205.

16 Mayıs 1895 Tarihinde Osmanlı Devleti'nin Paris Büyükelçisi tarafından Hariciye Nazırlığına gönderilen yazıda Fransız Parlamentosu Stenografi Mösyö George Buisson, *Anadolu'daki Karışıklıkların Kaynağı* isimli bir konferans vermiştir¹⁸⁰. Buisson, bu konferansta önemli açıklamalarda bulunarak *tarihte bağımsız bir Ermeni devletinin görülmediğini ve bağımsız bir Ermeni devleti kurma fikrinin de İngiltere tarafından ortaya atıldığını* dile getirmiştir. Ayrıca Buisson, *İngilizlerin karışıklık çıkarmak istedikleri bölgelerde fesatçılara maddi yardımlarda da bulunmaktan çekinmediklerine* de yer vermiştir¹⁸¹. Bu sözleri söyleyen kişinin İngiliz düşmanı olduğu düşünülebilir ancak İngiltere tarafından desteklenen Ermeni derneklerin İngiltere sınırları içerisinde faaliyet göstermeleri Mösyö George Buisson'u haklı çıkarmada yeterli olacağı düşünülmelidir.

17 Mart 1878 günü Patrik, İstanbul'da İngiliz Sefirini ziyaret ediyordu. Osmanlı makamlarınca duyulmamasını rica ederek, patriğin bu ziyarette anlattıklarını İngiliz Sefiri Layard'ın telgrafından şöyle özetlenebilir:

*Patrik, geçen yıl Türk idaresinden şikâyetleri bulunmadığını ve Rusya'ya katılmak yerine Osmanlı hâkimiyetinde kalmayı tercih ettiklerini, hatta askere bile gitmeyi kararlaştırmış olduklarını, ancak Rus zaferi katiyet kazanıp ve üstelik bazı doğu illerinin Ruslara geçeceği haberi çıkınca durumun değiştiğini, şimdi, evvelce Ruslara karşı cephe almış olduğu için Ermenilerin kendisine çok kızgın olduklarını ve hatta kendisini taşıyabileceklerini söylüyordu*¹⁸². Layard'ın bu raporu bütün Ermeni iddialarını kökünden yıkmak için kafi bir vesika ve patriğin bu beyanları Ermeni meselesinin anlaşılması açısından yeterli bir itiraf olsa gerek.

İngiltere, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri üzerinde siyasi ve ekonomik emelleri olan Fransa ve Rusya'ya karşı Osmanlı Ermenilerini, menfaati doğrultusunda bir araç olarak kullanmıştır¹⁸³. İsveçli Oden Hedin'in dile getirdiği *Şayet 380 milyon insanı himaye altında tutan, küçük ülkelerin koruyucusu bir ülke, gerçekten insan haklarını korumayı düşünüyorsa, buna Türkiye'den çok daha kötü şartların hüküm sürdüğü müttefiki Rusya'dan başlaması uygun olurdu*¹⁸⁴ sözleri, siyasi arenada her

¹⁸⁰ Kılıç, *Osmanlı Ermenileri...*, s. 206.

¹⁸¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) I*, s. 40-41.

¹⁸² Gürün, *Ermeni...*, s. 154-155.

¹⁸³ Altıntaş, *1890 Yılına...*, s. 183.

¹⁸⁴ Tosun, *Ermeni Meselesinin...*, s. 147.

fırsatta insan haklarının ve ezilen halkın savunucusu olduğunu öne süren İngiltere'nin, Osmanlı Ermenileri üzerindeki tutumu ve yaptıklarıyla, sadece çıkar peşinde olduğunu göstermektedir.

İngiltere'de yayınlanan Times, Daily Telegraph, Daily Chronicle, Daily News, Standart¹⁸⁵ gibi gazeteler Ermeni yanlısı yayınlar yaparak Ermeniler lehine kamuoyu oluşturma çabası içerisine girişmişlerdi¹⁸⁶. Bu gazeteler Kürtleri birer Ermeni düşmanı olarak gösterdikleri haberleri yayımlarken İngiliz hükümetinden destek aldıkları raporlara yansımıştır¹⁸⁷. Amerika, Fransa ve Rusya'da olduğu gibi İngiltere'de de yayın organları asılsız haberler yayınlamaktan çekinmemişlerdir.

2.3. Rusya

Akdeniz'e inmek için Osmanlı Devleti'ne karşı uzun yıllar mücadele eden Rus devleti, Karadeniz'i bir Rus gölü haline getirdikten sonra, bu amacını gerçekleştirmek için Boğazları ve Doğu Anadolu'yu da hâkimiyeti altına almak istiyordu. XIX. Yüzyıl içerisinde Rusya'nın, Balkanlar ve Boğazlar üzerinden Akdeniz'e inmenin zor, buna karşın Doğu Anadolu üzerinden sıcak denizlere açılmanın daha kolay olduğunu düşünmesinden dolayı Ruslar faaliyetlerini Doğu Anadolu üzerinde arttırmışlardır. Bu amacını gerçekleştirmek için Doğu Anadolu'da bir Ermeni bölgesi oluşturmanın işlerini kolaylaştıracağını ve bu maksatla da bölgedeki Ermenileri kışkırtmanın Rus dış politikasının temelini oluşturduğu düşünülebilir¹⁸⁸.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yoğun faaliyetler gösteren Rusya'nın bölgeler üzerinde stratejik beklentisi; bir yandan bu bölgeleri ele geçirerek sıcak denizlere inmek, diğer yandan Avrupa-İngiltere'nin sömürgeleri olan Hindistan ve Orta Asya yollarını denetimi altına almaktı. Rusya'ya karşı olarak Avrupa devletleri ve özellikle de İngiltere'nin hedefleri ise sanayinin gelişimiyle birlikte üretilen malların hammadde ve pazar ihtiyacını karşılayan Afrika, Avrasya ve Ortadoğu'nun yolu

¹⁸⁵ BOA., Y.PRK.TKM., 19/7, 09/M/1308 (H), (25 Ağustos 1890). Bu gazetelerin konuyla ilgili yapmış olduğu yayınlar BOA. belgelerinden de takip edilebilir. bk. BOA, DH.MKT., 1539/118, 29/Z/1305 (H), (6 Eylül 1888); BOA., Y.MTV., 165/218, 26/Ra/1315 (H), (26 Ağustos 1897).

¹⁸⁶ İter, *Ermeni Meselesinin...*, s. 170.

¹⁸⁷ BOA., Y.PRK.ASK., 84/51, 22/M/1310 (H), (16 Ağustos 1892).

¹⁸⁸ Kantarcı, *Ermeni Sorununun...*, s. 2-4.

üzerinde bulunan stratejik öneme sahip Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile birlikte Akdeniz'i denetimleri altında tutabilmektir¹⁸⁹.

Rusya'nın bölge üzerindeki politikasının bir amacı da Osmanlı Devleti'ni parçalamaktı ki bu amacı İngiltere ile ortak bir paya sahipti. Ancak Rusya'nın bölgeye hâkim olup güneye doğru inme politikası İngiltere'nin şark politikası ile çatışıyordu. Bu konu şark politikası çerçevesinde iki ülkeyi karşı karşıya getiriyordu¹⁹⁰.

Rus-Ermeni ilişkileri ilk olarak 18. yüzyılın başlarına rastlamaktadır. I. Petro döneminde yapılan Rusya-İran Savaşları'nda İran'daki Ermenilerden faydalanan Rusya devleti yine bu Ermenileri Rusya'ya göç etmeleri için teşviklerde bulunmuştur. Bu şekilde başlayan ilişkilerle Ermeni meselesini daha teferruatlı ele almak isteyen Rusya, Moskova'da 1826 yılında Ermeni Şark Dilleri Enstitüsünü kurmuştur¹⁹¹. Osmanlı Ermenilerini de kendi menfaatleri uğruna kullanan ilk devlet İran Ermenilerinde olduğu gibi yine Çarlık Rusya'sı olmuştur¹⁹². Rusya'nın Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerle yoğun ilişkilere girmesi 1820'li yıllara dayanmaktadır. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ermenilerin Rus ordusuna kaydolmaları ve bu savaşta Erzurum'un teslim olmasında Ermenilerin etkili olduğu bilinmektedir. Bu savaş sonrasında da Osmanlı Ermenilerinin Rusya'ya göç ettiği görülmüştür¹⁹³.

Rusya, Ermeniler üzerinde hâkimiyetini arttırmak için enstitüler kurduğu gibi bu uygulamayı Kürtler için de başlatmıştır. Bu konudaki ilk çalışma 1856 yılından sonra Petersburg İlimler Akademisi aracılığıyla başlatılmış olup yine aynı yıl içerisinde Erzurum Başkonsolosluğu görevine atanan Aleksander Jaba tarafından, Kürtçe bir sözlük hazırlanmıştır. Bu çalışmayı 1857-1858 yıllarında *Kürtler Üzerine Araştırmalar* adlı kitabın basımı ve Minorsky'nin *Kürtler* adlı çalışmaları takip etmiştir¹⁹⁴.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın nedeni; Hersek (1875), Bulgaristan (1876) ve Sırbistan'da çıkan isyanların Osmanlı Devleti tarafından bastırılmasıyla Rusya'nın isyancılar lehine hareket etmesi olmuştur¹⁹⁵. Ruslar, 93 Harbi'nde Kafkaslar ve Balkanlar üzerinden Osmanlı Devleti'ne karşı bu iki koldan harekete geçmişti.

¹⁸⁹ Kılıç, *Ermeni ve Kürt Meselesi...*, s. 469.

¹⁹⁰ İmamoğlu, *Şark Meselesinin...*, s. 584.

¹⁹¹ Mert, *Osmanlı Türkleri...*, s. 151.

¹⁹² Kocabaş, *Tarihte Türkler...*, s. 19.

¹⁹³ Mert, *Osmanlı Türkleri...*, s. 151.

¹⁹⁴ Kılıç, *Ermeni ve Kürt Meselesi...*, s. 471.

¹⁹⁵ Gürün, *Ermeni...*, s. 114.

Kafkasya'dan ilerleyen Rus kuvvetlerine karşı Kars Kalesi'ni savunan Ahmet Muhtar Paşa'nın yenilmesiyle (Kasım 1877) Ruslar, Erzurum'a yönelmiş ve Kafkas Harekâtı programı dâhilinde bölgede bulunan Kürtleri yanlarına çekmek istemişlerdir. Rusların Kürtlere yönelik bu yakınlaşması, özellikle Osmanlı Devlet hâkimiyetinin tam olarak kurulamadığı Dersim yöresindeki Kürt aşiretlerle olmuştur¹⁹⁶.

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda olduğu gibi 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda da Ermeniler, Rusların tarafına geçerek Osmanlı Devleti'ne ihanet etmişlerdir. Ermeniler bu ihanetini, bir Ermeni devleti kurulması konusunda Rusya'nın yardımlarını temin etmek için gerçekleştirdiklerini düşünmek yanlış olmayacaktır¹⁹⁷. Aynı şekilde Rusya'nın ananevi güneye inme siyaseti doğrultusunda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bulunan Kürtlerle ilgilenmesi XIX. yüzyılın başlarına rastlamaktadır. Rusya'nın bu ananevi siyaseti doğrultusunda kurulabilecek bir Ermeni bölgesinin yanında bir Kürt bölgesinin de oluşturulması çalışmalarına girdiği görülmektedir¹⁹⁸. Bu amaçla Rusya Devleti, Osmanlı Devleti ile yaptığı Kırım Savaşı, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşları sırasında ve sonrasında olduğu gibi Şeyh Ubeydullah İsyanı'nda da aşiretlerin katıldıkları bu türdeki Kürt hareketlerini teşvik ve destekte bulunduğu görülmüştür¹⁹⁹. Ayrıca Rus Çarı II. Nikola, bazı Kürt aşiret liderlerine karşı yakınlık göstererek, bu şahısların Rusya devletinin yanında yer almaları için hediyeler sunmuştur²⁰⁰.

Osmanlı Devleti dâhilindeki Hristiyanların koruyucusu olduğunu ilan eden Ruslar, 93 Harbi'nden sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Ermenileri ve Kürtleri, kendi bölgeleri dâhilinde oluşturdukları Ermeni bölgesiyle birleştirerek Basra ile İskenderun'a rahatça ulaşabilecekleri bir koridor kurmak amacıyla hareket etmişlerdir²⁰¹.

Bağımsızlıkları için yardım ettiği Balkan devletlerinden, Berlin Antlaşması sonrası sıcak denizlere inme konusunda yardım alamayacağını anlayan Rusya devleti,

¹⁹⁶ Fatih Ünal, "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", *Karadeniz Araştırmaları*, C. 5, S. 17, Bahar 2008, s. 137.

¹⁹⁷ Kantarcı, *Ermeni Sorununun...*, s. 2-4.

¹⁹⁸ Çay, *Her Yönüyle...*, s. 378.

¹⁹⁹ İsrail Kurtcephe ve Suat Akgül, "Rusya'nın I. Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 6, Y. 1995, s. 250.

²⁰⁰ Çay, *Her Yönüyle...*, s. 380-381.

²⁰¹ Altıntaş, *1890 Yılına...*, s. 159

Osmanlı Devleti'nin doğu bölgelerine faaliyetlerini arttırmıştır. Doğu Anadolu'da da azınlık halinde yaşayan Hristiyan Ermenileri kullanarak ananevi politikasını gerçekleştirme faaliyetlerine başlamıştır²⁰².

Osmanlı-Rus Savaşı esnasında, Rus ordusundaki Rus ve Ermeni subaylar, Doğu Anadolu'daki Ermenileri silahlandırarak, bu Ermenilerin Müslüman komşularına eziyet etmeleri için konusunda, onları tahrik etmişlerdir²⁰³.

93 Harbi esnasında Osmanlı Ermenileri arasında milliyet bilincinin gelişmesini sağlayan Rusya, bağımsız bir Ermeni devletini istememekteydi²⁰⁴. Berlin Antlaşması'ndan sonra Rusya, sınırları dâhilindeki Ermeni bölgesini göz önünde bulundurarak, Ermeni ıslahatı için İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerindeki baskısını engellemek için 1890'lı yıllarda elinden geleni yapmıştır. Yine bu yıllarda Rusya ile müttefik olan Fransa da Rusya'nın bu politikasına destek vermiştir²⁰⁵.

Rusların, Ermeni kilise papazlarından, Osmanlı Ermenilerinin hükümete karşı ayaklandırmalarını istemişlerdir. Bu isteği geri çeviren-kabul etmemiş olan Ermeni papazlar Ruslar tarafından boğazlanarak öldürülmüşlerdir. Ruslar bununla da yetinmeyerek kiliseyi yağmaladıktan sonra ateşe vermişlerdir²⁰⁶.

Rusya devleti, Doğu Anadolu'da karışıklar çıkarmaları için bölgede sivil ve askeri ajanlar görevlendirdiği gibi Rusya'da hapis cezası olan Ermenileri de Anadolu'da karışıklık çıkarmaları koşuluyla serbest bırakmıştır. Rusya, bölgeye Türk devleti tarafından herhangi bir yatırım yapılmasını türlü vesilelerle engellemeye çalışmıştır. Bunun için de hem Kürtleri hem de Ermenileri bölgede karışıklık çıkarmaları konusunda sürekli olarak kışkırttığı²⁰⁷ gibi Kürtler ve Ermenilerin birleşerek Rus himayesinde bir bölge oluşturmalarını da istemiştir²⁰⁸. Anadolu ve Kafkaslarda hafızalardan silinemeyecek katliamlar yapan Ermeniler, Rusya tarafından yetiştirilmiş

²⁰² Tosun, *Ermeni Meselesinin...*, s. 146-148.

²⁰³ Şimşir, *Kürtçülük...*, s. 151.

²⁰⁴ Tevfik Orçun **Özgün**, *Osmanlı Topraklarında Büyük Rekabet: İngiltere'nin Nüfuzu (1876-1909)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, s. 53.

²⁰⁵ Soy, *Alman Dışişleri...*, s. 117.

²⁰⁶ Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2011, s. 105.

²⁰⁷ Kodaman, *Türkler Ermeniler ve Avrupa*, s. 4-5.

²⁰⁸ Kurtcephe, *Rusya'nın I. Dünya...*, 250.

ve yine Rusların önderliğinde bu katliamları yapmışlardır²⁰⁹. Rusların, bölgedeki Ermenilere destek verdiği ve bu desteğe Ruslar, Kars'ı işgal ettiği vakit Ermenilerin bundan güç ve destek alarak Müslüman halka eziyet etmesi gösterilebilir. Bu eziyet karşısında harekete geçmek isteyen Müslümanları Rus komutanı Melikoff durdurmuştur²¹⁰.

93 Felaketi olarak tarihe adını yazdıran 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonuçları Osmanlı Devleti için çok ağır olmuştur²¹¹. 93 Harbi'nin Rus galibiyetiyle sonuçlanması Rusların Ermeniler üzerindeki etkisini arttırmış ve Rus ordusundaki Ermeni subaylarla Osmanlı içerisindeki Rus diplomatlar Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı isyana teşvik etmişlerdir.

Rusların, Ermenileri Ortodoks mezhebine teşvik ederek himayeleri altına almak ve yine Osmanlı Ermenilerini Rusya'ya göç etmeye teşvik etmek, Ermeniler üzerinde Ruslar tarafından yapılan çalışmalardan bazılarıdır²¹². Bu çalışmalar çerçevesinde Rus konsoloslarının²¹³ teşvik ve tahrikleriyle Rusya'ya iltihak için Osmanlı Ermenilerinden imzalar toplandığı ve Rusların, Osmanlı sınırları içerisinde nüfuzu olduğu yerlerde Ermenileri silahlandığı, bu silahların da Rus bayrağı çekili Ermeni kiliselerinde saklandığı resmi raporlarda mevcuttur. Ayrıca Osmanlıdan Rusya'ya iltica eden Ermenilerin askeri eğitim gördüğü bilinmektedir²¹⁴.

Rusya'nın Doğu Anadolu politikasını özetleyen 7 Ocak 1887 tarihli bir raporda şunlar ifade edilmektedir²¹⁵:

“...Rusya devletinin Kafkasya'ya müstevli olduğu sıralarda ise Ermenilerin politika âleminde hiçbir ehemmiyeti maddiye ve maneviyeleri olmadığı gibi kendilerinde dahi kesb-i ehemmiyet istidadı mefkûd idi. Nazarlarında menâfi-i zâtiye o derecelerde mukaddes idi ki, o uğurda feda edilmeyecek hasâil-i insaniye nazarlarında tasavvur bile edilemezdi. Binaenaleyh herkes kendi menfaatine muvafık gördüğü Çerkes ve Gürcü beylerinin zir-i himayesine sığınmış ticaretiyle meşgul bulunuyor idi. Vatkâ ki, Ruslar Kafkasya'ya ilerlemeye ve hüküm-i nüfuzu gereği gibi icra-yı te'sire başladı, işte

²⁰⁹ Tosun, *Ermeni Meselesinin...*, s. 149.

²¹⁰ Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri...*, s. 151.

²¹¹ Gürün, *Ermeni...*, s. 151.

²¹² BOA., Y.PRK.MYD., 13/58, 20/S/1311 (H), (2 Eylül 1893).

²¹³ BOA., Y.PRK.TKM., 37/6, 22/B/1313 (H), (8 Ocak 1896).

²¹⁴ BOA., Y.PRK.ASK., 61/70, 02/Za/1307 (H), (20 Haziran 1890).

²¹⁵ Kantarcı, *Ermeni Sorununun...*, s. 5.

o vakit fitratları muktezası en evvel Rusların damen-i atifetine sarılanlar Ermeniler oldu. Rusya devleti dahi bunların hâl-i meskenetine ve harekât-ı mürâiyânelerine tamamıyla kapılarak kendilerine memleketin ahvâline ve lisanına olan vukufları hasebiyle tercümanlıkda, casuslukda ve konturatoculukda istihdama başladı. Hakkında gösterdikleri hubb-i menfaatperestâneyi sadakat-i muhikka suretinde telakki etti. Binâberîn mesâî mümkün ile Ermenileri bulundukları hakikî mezelletden süllem-i itibara çıkardı.”

“Ermeniler ise, ne İslâmların siper edildikleri nâire-i i'tisâfa siper edilmiş ve ne de Gürcülerin kem-nâm oldukları gavr-i sefâbete düşmüş olduklarından, destgâhı ticaretde nesc etmiş oldukları akmişe-i servet ve saadet ve Rusya'dan gördükleri fevkalâde himaye ve sahâbet sayesinde hâl-i sabıklarını tamamıyla unutarak her tarafa yayılmış olan milletleri efradının yek-vücut ve müttehit olması maksadıyla it'ab-ı fikre başlamışlardır. İşbu ateş-i hiss-i milliye'nin beyinlerinde şu-le-ef-rûz olmasını Rusyalı gördüğü anda ise itfâyabedel daha ziyade şerâre-pâş olmasına hâdim olmuştur. Nazarlarına zîr-i cenâb-ı saltanat-ı seneiyye'de bulunan Ermeniler üzerine sevk ve in-itâf etdirilerek teşebbüslerinde muvafakiyetleri için mevâ'it-i dîr u dîrâzda bulunmuştur. Bunun üzerine doksan iki ve üç tarihlerinde deraliyye'de meskûn Ermeniler miyânında maksadları bir efkâr-ı icraiye'leri yek-diğerine mütezâd iki fırka ser-nümâ-yı zuhur olmuştur.”

Rusya, sıcak denizlere yani güneye doğru yayılma politikasının gereği hâkimiyeti altına almaya çalıştığı Ermenilerin isteklerini Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarına eklenmesini kabul etmişti. Böylelikle Rusya, Osmanlı Devleti'ne müdahale için Ermeni kozunu elinde bulundurma imkânına sahip olmuştur. Rusların bölgedeki Ermeniler üzerindeki faaliyetleri aralıksız bir şekilde devam etmiştir. Bölgeye Rus subay ve misyonerleri yollayan Rusya, Ermenileri ayaklandırmaya teşvik etmek ve yine bu ayaklandırmaları yönetmeyi planlamıştır. Berlin Antlaşması'ndan sonra Ruslar, Doğu Anadolu'da işgal ettiği bölgelerden çekilmeden önce *Rusların bölgeden çekildikten sonra Müslümanların Ermenileri katledeceği* propagandasını yaparak bölgede karışıklığın çıkmasını sağlamıştır. Nitekim bu propaganda savaş döneminde Rusların safında yer alarak Müslüman halka eziyet eden Ermenileri telaşlandırmıştı. Telaşlanan Ermeniler, Rusların bölgeden çekilmesiyle beraber Rusya'ya göç etmek için hazırlanmışlardır. Ermenilerin bu hazırlıkları farklı şekilde aksettirilerek İstanbul'da ve

Avrupa’da Ermeniler Türkler tarafından göçe zorlanıyor, öldürülüyor şeklinde mitinglere ve konuşmalara konu olmuştur. Osmanlı Devleti ise göçü önlemek ve bölgede herhangi bir olumsuzluğu yaşanmaması için, bir Ermeni üyenin de bulunduğu Divan-ı Harb’in kurulmasına karar vermiştir.²¹⁶ Ancak Osmanlı Devleti’nin bütün iyi niyetli çabalarına rağmen Rus birlikleri, Eleşkirt ve Beyazıt bölgesindeki yaklaşık dokuz yüz hanelik Ermeni ailesini göçe zorlamıştır²¹⁷.

Dünya Ermenilerinin merkezi sayılan Eçmiyazin Katagikosluğu, Ruslar tarafından kontrol altına alınmak istenmiştir. Bu katagikosluğun Rusların himayesine girdikten sonra, Ruslar Osmanlı Ermenilerini milli şuurlandırma konusunda bu kiliseyi bir araç olarak kullanmıştır²¹⁸. Rusların buradaki amacı kiliseyi kontrol etmek ve yine bu kilise aracılığıyla da bütün Ermenileri Rus menfaatlerine göre yönlendirmeyi planlıyordu.

Rusya, her ne kadar Osmanlı Ermenilerini tahrik edip Osmanlı yönetimine karşı kışkırtıyorsa da Ermenileri özerk görmek istemiyordu. Çünkü böyle bir durum Rusya sınırları içerisinde bulunan Ermeniler için örnek teşkil edebilecek ve Rusya sınırlarını genişletmek yerine içeride bu şekilde olası bir durumla ilgilenebilecekti. Rusya’nın Osmanlı Ermenileri üzerindeki kışkırtıcı faaliyetlerine karşın, Rusya’daki Ermeniler üzerinde şiddetli bir baskı uygulamıştır. Rusya’nın buradaki amacı hem Osmanlı Devleti’ni zayıflatmak hem de Ermenilere verilecek olan haklar üzerinde Rusya’nın etkin olduğunu göstermektir. Böylece Osmanlı Ermenilerine verilen haklarla bölgede İngiltere’den çok Rusya söz sahibi olabilecekti²¹⁹.

Rusya, 1892 yıllarında yönünü Yakındoğu’dan ziyade Orta Asya ve Uzakdoğu’ya çevirmiştir²²⁰. Çünkü bu bölgelerde kullanabileceği zengin kaynaklar vardı ve karşısında da büyük bir askeri güç görmüyordu. Ancak Rusya’nın bu siyasetini sezen ve Rusya’nın gözünü diktiği bu bölgelerde sömürgeleri olan İngiltere, gelişen bu durumdan hoşnut olmamıştı. Rusya’nın bu siyasetine karşı çıkan İngiltere, Rusya’nın tekrardan Yakındoğu’ya yönelmesi için hazırlıklar yapmıştır.

²¹⁶ Yusuf Sarımay, “Rusya’nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)”, *Akademik Bakış*, C. 1, S. 2, Yaz 2008, s. 78-79.

²¹⁷ Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri...*, s. 198.

²¹⁸ BOA., Y.PRK.TKM., 16/4; BOA., Y.PRK.TKM., 30/15, 08/R/1301 (H), (6 Şubat 1884).

²¹⁹ Sarımay, *Rusya’nın Türkiye...*, s. 81-83.

²²⁰ Gürün, *Ermeni...*, s. 111.

1905 tarihinde Japonya karşısında mağlubiyet alan ve İngiltere'nin siyasi oyunlarını göremeyen Rusya, tekrar Doğu ve Güneydoğu Anadolu üzerindeki faaliyetlerini arttırarak Osmanlı Ermenilerini Rusya vatandaşlığına geçirme çalışmalarına başlamıştır. Rusya'nın Erzurum ve Bitlis konsolosları Ermenileri bu konuda teşvik etmişlerdir²²¹.

Rusya'nın Ermenileri kışkırtıp, silahlanmaya teşvik etmiş, Ermeni çetelerinin masraflarının Rusya tarafından karşılanmış ve çoğu Ermeni aileleri göçe teşvik etmiştir. Rusya, Ermenileri göçe mecbur etmiş ve ardından da Hamidiye Alaylarının, Ermenilere baskılar uygulayıp onları göçe etmeye zorladıkları şikâyetiyle, Ermenilerin Osmanlı hükûmetine başvurmasını teşvik etmiştir. Tahkik edilen bu durumun Rusya müdahalesi ile gerçekleştiği Petersburg Sefareti vasıtasıyla Rus hükûmetine bildirilmiştir²²².

Rusya tıpkı İngiltere gibi Anadolu'yu siyasi çıkarlarının bir parçası olarak görmüş ve bu parçaya başka bir devletin müdahalesini düşmanca bir hareket olarak benimsemiştir²²³. Rusya'nın da İngiltere ve diğer Batılı devletler gibi basın organlarını kullanarak Osmanlı aleyhtarlığı oluşturmak adına hem Rusya'da kamuoyu sağlamak hem de Rusya'daki Ermenileri bir Osmanlı düşmanı olarak elinde bulundurmak istemiştir.

2.4. Fransa

Fransa, uluslararası ilişkilerde İngiltere ve Rusya kadar büyük bir güce sahip değildi. Ancak Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri uzun bir geçmişe dayanmaktaydı. Bu devletin Osmanlı'daki faaliyetleri ekonomik ve dini temelli olmuştur. Lakin Ermenilerin Osmanlı'ya karşı giriştikleri terör eylemlerini de desteklemekten geri kalmamıştır²²⁴.

Katolik Hristiyan olan Fransa'nın, Osmanlı Ermenileri üzerindeki ilk faaliyetleri, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Fransa'ya verilen kapitülasyonlarla

²²¹ Sarıay, *Rusya'nın Türkiye...*, s. 84-86.

²²² BOA., Y.PRK.UM., 19/31, 16/Ra/1308 (H), (30 Ekim 1890).

²²³ Avcı, *İngiltere'nin Asya...*, s. 190.

²²⁴ Nurşen **Mazıcı**, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni (1878-1918)*, Der Yayınevi, İstanbul 1987, s. 25.

birlikte başladığı görülmüştür. 18. Yüzyıl başlarında da Fransa'nın faaliyetleri sonucu Ermeniler Katolik mezhebine geçmeye başlamışlardır²²⁵.

Osmanlı Devleti ve Fransa arasındaki ilişkiler uzun yıllar boyunca büyük bir sorun olmadan süregelmişti. Ancak XIX. Yüzyılla birlikte kendini iyice hissettiren sömürgecilik politikası Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği politikalarda değişimlere sebep olmuştur. Bu değişimlerle beraber bölgede pay kapmak isteyen Fransa, diğer Avrupa devletleri gibi gayrimüslimleri ve özellikle de Ermenileri bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalelerde bulunmaya başlamıştır²²⁶. Ermeni meselesinde Fransızların rolü de, Amerika ve İngiltere gibi misyonerlik üzerinden olmuştur²²⁷.

Fransa devleti, Ermeni meselesi konusunda başta İngiltere'nin yanında gibi göründüyse de çıkarları örtüşen Rusya ile birlikte hareket etmiştir²²⁸. Almanya karşısında 1870 yılında yenilgi alan Fransa Devleti²²⁹, Berlin Kongresi'nde Almanya ile ihtilaf yaşayan Rusya ile yakınlaşmıştır. Daha sonrasında İngiltere ile de birleşim sağlayan Fransa, Osmanlı Devleti'nin paylaşımı konusunda Rusya ve İngiltere ile aktif rol almıştır²³⁰.

Milliyetçilik akımının merkezi olan Katolik Fransa'nın Osmanlı Ermenilerini milliyetçilik konusunda desteklemeleri²³¹ ve 17-18. yüzyıllar arasında Ermenilerle ilgili 200 adet yayının Fransa'da yayınlanması, bu devletin Ermeni toplumu üzerindeki çalışmanın delili olarak gösterilebilir²³². Bunun yanında Ermeni ihtilal hareketlerine önyak olan bazı ihtilalcilerin, Paris'te kurulmuş olan "Mihitaryan-Muradyan Okulunda" yetiştirilmeleri Fransa'nın Ermeni konusundaki tutumunu açıklayıcı niteliktedir²³³. Ayrıca diğer Avrupa devletlerinde olduğu gibi Fransız basını da Ermeniler lehine yayınlar yapmışlardır²³⁴.

²²⁵ Turan, *Yakınçağda Osmanlı...*, s. 8-9.

²²⁶ İmamoğlu, *Şark Meselesinin...*, s. 584.

²²⁷ Tosun, *Ermeni Meselesinin...*, s. 150.

²²⁸ Bağçeci, *İngiltere Başbakanı...*, 10.

²²⁹ Mangaltepe, *Avrupalı Seyyahların...*, s. 36.

²³⁰ Gürün, *Ermeni...*, s. 111.

²³¹ Karaca, *19. Yüzyılda İngiltere'nin...*, s. 224.

²³² Mangaltepe, *Avrupalı Seyyahların...*, s. 34.

²³³ Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s. 151.

²³⁴ BOA., DH.MKT., 1601/52, 03/B/1306 (H), (5 Mart 1889) .

Osmanlı Devleti dâhilinde bulunan konsolosluklarda tercüman veya görevli Ermenilerin bulunması, Ermeni meselesi konusunda uluslararası kamuoyunda yanlış bilgilerin dolaşımına sebep olmuştur. Buna örnek olarak 1902 yılında Fransa konsolos tercümanlarından Kasabyan Artin adlı bir Ermeni'nin, Diyarbakır'daki Müslüman halkın gayrimüslim tebaaya saldırı hazırlığında bulunduğu yalanını Fransız yetkililere bildirmiş ve konu üzerinde bu iki devlet arasında yazışmalar olmuştur. Bu yazışmalara istinaden yapılan incelemeler sonucunda bu haberin bir yalan olduğu ve haberin, yukarıda da bahsedildiği gibi Ermeni Kasabyan Artin'in ortaya attığı anlaşılmıştır. Bu şahsın yargılanmasını isteyen Osmanlı Devleti, Fransa'nın Ermeniler üzerindeki koruyuculuğuyla karşılaşmıştır²³⁵. Fransa'nın Osmanlı Devleti dâhilinde bulunan Ermeniler hakkındaki tutumuna açık bir örnek olan bu olay gibi "Muş'ta iki Ermeni eşkıyanın yakalanarak karakola götürüldüğü ve sorgu esnasında, Fransa'nın Van Viskonsolu Mösyö Rupen'in, kanuna ve devletler hukukunu hiçe sayarak polis memurlarına hakaret ettiği ve eşkıyaları da yanına alarak karakoldan ayrıldığı bilinmektedir"²³⁶. Muş'ta yaşanan olay da Fransa'nın taraflı hareketinin delili olarak gösterilebilir.

2.5. Almanya

Almanya ve İtalya'nın milli birliklerini tamamladıkları dönem olan 1870'li yıllar, Rusya'nın Panslavizm politikasını hızla yaymaya çalıştığı döneme denk gelmiştir²³⁷. Almanya'nın siyasi birliğini tamamlamasıyla geliştirdiği sanayinin de aracılığıyla, Osmanlı ile yakınlaşması her iki devletin çıkarlarına olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Avrupa ve Rusya tarafından baskı görmesi, Almanya'nın Osmanlı'ya yakınlaşmasını kolaylaştırmıştır. Ayrıca Rus tehdidine karşı Avrupa içerisinde bir devletin ortaklığına Osmanlı'nın ihtiyaç duyması da bu yakınlaşmayı hızlandırmıştır. Avrupa'ya karşı Almanya'nın yanında durarak güç kazanmak isteyen Osmanlı Devleti, Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Müslümanlara karşı göstermiş olduğu yakınlık da Osmanlı-Alman ilişkilerinde yakınlaşmayı tetiklemiştir²³⁸.

Sultan Abdülhamid dönemi içerisinde İngiltere'nin Osmanlı toprakları üzerindeki faaliyetleri sonucunda bu iki devletin arası bozulmuş ve Sultan

²³⁵ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) I*, s. 144-145.

²³⁶ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) I*, s. 158-159.

²³⁷ Gürün, *Ermeni...*, s. 110.

²³⁸ İmamoglu, *Şark Meselesinin...*, s. 587-590.

Abdülhamid'in denge siyaseti dâhilinde Osmanlı-Alman yakınlaşmasının başladığı görülmektedir. Bu ilişkide *Bağdat Demiryolu Projesi* iki devletin yakınlaşmasının dönüm noktası haline getirmişti²³⁹. Almanya'nın Orta Doğu'daki bu hamlesi, İngiltere'nin Uzakdoğu'ya giden sömürge yollarına hâkim olma amacı taşıyordu. Bu hamle ile beraber İngiltere, Osmanlı'ya olan yaklaşımlarını gözden geçirme gereğini hissetmiştir²⁴⁰.

Bağdat Demiryolu Projesi'yle, büyük bir yatırım yapmış olan Almanya, yeni sömürgeler bulma konusunda zorluk çektiğinden, bu mevcut ekonomik yatırımını kaybetmemek için Ermeni konusunda Osmanlı Devleti'nin zarar görmesini istemeyerek bitaraf olmaya gayret göstermiştir ve bu da Osmanlı Devleti'nin politik destek konusunda nefes almasını sağlamıştır. Her ne kadar Alman Parlamentosu'nda Ermeni lehine provokasyonlar yapılsa da Almanya'nın bu konuda genel olarak Osmanlı lehine hareket ettiği görülmüştür.

İngiliz kamuoyunda Ermeni olaylarının büyük bir heyecan uyandırması üzerine İngiltere hükümetini Ermeni ıslahatlarını zor kullanarak yaptırmayı düşündüğü zaman Almanya, bu müdahale konusuna karşı çıkarak İngiltere'yi desteklememişti. 1894 Sason olaylarının çok tepki toplaması Ermenileri sevindirmiş ve İngiltere'nin bu konuda faaliyet göstermesine Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Radolin şöyle başlamıştır; “... *Majestelerinin de (II. Abdülhamid) belirttiği gibi, Van'da ikamet eden İngiliz konsolosu, ülkeyi ve insanları incelemek iddiasıyla, kasaba kasaba gezerek isyancıları cesaretlendirmiştir. Harekete geçmeye hazır Ermenilerin, onlara ve davalarına ilgili görünerek, inançlarını tahrik etmiştir. Ayrıca, Ermeniler arasında “Kırmızı Eteklilerin (İngilizler)” gelerek topraklarını özgürleştireceğine dair kanaat oluşturmuştur*²⁴¹.”

Almanya, Ermeni meselesi konusunda çıkarları gereği Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır. Çünkü Osmanlı topraklarında siyasi ve ekonomik çıkarları mevcuttu. İngiltere'yi destekleyerek hem bu bölgede dengelerin değişmesini istemiyor hem de üzerinde çıkarları olan Osmanlı toprak bütünlüğünü savunuyordu²⁴².

²³⁹ İmamoğlu, *Şark Meselesinin...*, s. 581.

²⁴⁰ Kartın, *Mustafa Kemal...*, s. 84.

²⁴¹ Soy, *Alman Dışişleri...*, s. 118-126.

²⁴² Bağçeci, *İngiltere Başbakanı...*, s. 10.

2.6. Amerika

Anadolu'ya gelen misyonerlerden “British and Foreign Bible Society” teşkilatına bağlı protestanlar 1804'te, Amerikalı misyonerler de 1819 tarihinde Osmanlı Devleti içerisinde faaliyetlerine başlamışlardır²⁴³. Amerika'da teşkilatlanmış “American Board Of Commissioners For Foreign Missions” adlı misyoner kuruluşunun Ortadoğu'daki ilk faaliyetleri Rus ve İngiliz çıkarlarını gözetmekteydi²⁴⁴. Anadolu'da 176 misyoner ve bu misyonerlerin yerel olan 869 kişi yardımcılarının bulunduğu Amerikalı misyonerlerin, şu vilayetlere dağıldıkları görülmüştür: Bursa, İzmir, Merzifon, Kayseri, Erzurum, Ankara, Yozgat, Harput, Erzincan, Sivas, Trabzon, Bitlis, Antep, Mardin, Diyarbakır, Urfa, Tarsus, Arapkir, Van, Palu, Maraş, Adana, Amasya, Malatya, Haçin, Birecik, Elbistan, Tokat²⁴⁵.

Amerikalı misyonerler, Anadolu'daki faaliyet alanlarını Doğu, Orta ve Batı Anadolu olarak üç bölgeye ayırmıştır. Bu üç bölgedeki faaliyetleri ise şu konular üzerinde yoğunlaşmıştır; Ermeni-Müslüman ilişkileri, eğitim, sağlık, yayın, kadınlar arası Hristiyanlaştırma politikası ve erkekler arası Hristiyanlaştırma programı²⁴⁶. Osmanlı Devleti'ndeki Amerikalı misyonerlerin ilk görevlerinin Türkleri Hristiyanlaştırmak olduğu ancak bunu başaramayınca bu görevin Osmanlı Devleti'ndeki diğer gayrimüslim unsurlara yönelik faaliyetlere dönüştüğü bilinmektedir²⁴⁷.

En az İngiltere ve Rusya kadar, kendi menfaatleri için Ermenileri kullanan bir diğer devlet de Amerika olmuştur. Amerikan misyoner okullarında milli şuurlandırma ve Hristiyanlaştırma programı dahilinde eğitim gören Ermeni gençler, adeta birer komite üyesi haline getirilmişlerdir. Misyoner okullarında yetiştirilen bu öğrenciler, hem canavarca hislerle kaplı bir Türk düşmanı, hem de silah imal edebilen militanlar olarak yetiştirilmişlerdir²⁴⁸.

Osmanlı Devleti dâhilinde açılan Amerikan misyoner okullarında özellikle hürriyet-özgürlük konuları işlenerek bu çerçevede de Osmanlı siyasi sisteminin

²⁴³ Gürün, *Ermeni...*, s. 61.

²⁴⁴ Çay, *Her Yönüyle...*, s. 385.

²⁴⁵ Gürün, *Ermeni...*, s. 63.

²⁴⁶ Tosun, *Ermeni Meselesinin...*, s. 151-152.

²⁴⁷ Mangaltepe, *Avrupalı Seyyahların...*, s. 42.

²⁴⁸ Tosun, *Ermeni Meselesinin...*, s. 151-152.

kötülenerek, bu sistemin değişmesi gerektiği düşüncesi öğrencilere aşılarmaya çalışılmıştır. Yine bu okullarda Ermenice dersler verilmekte olup, Ermeni yazarların kitapları okutularak Ermeni milli kimliği oluşturulmaya çalışılmıştır. Buradaki amacın öğrencilerin zihninde, bağımsız bir Ermeni devletinin hayallerini oluşturma gayretleri göze çarpmaktadır. Ermeni kilisesinin bağınazlığını kırmayı başaran Amerikan misyonierleri, Ermenilerin daha hızlı bir şekilde protestanlaştırılması amacıyla Hristiyanlığın kutsal kitabı olan İncil'i halkın anlayacağı şekilde Ermeniceye çevirtmişlerdir²⁴⁹

Bu misyonier okullarında Ermeni komitecilerine de görevler verilmiştir. Böylelikle komitecilerin düşünceleri öğrenciler ve diğer Ermeniler arasında yayılma imkânı bulmuştur. Bu şekilde misyonier okulları ayrılıkçı düşünceler taşıyan komiteler ile yerel Ermeniler arasında yasal bir köprü görevi üstlenmişlerdir²⁵⁰.

Misyonier okullarında okurken gelecek vadeden öğrencilerin, Amerika'ya gönderilerek eğitimlerini buradaki okullarda tamamlamaları sağlanmıştır. Amerika'ya gönderilen bu kişilerden bazılarının Amerika'da kaldıkları ve sayılarının 1895 yılı itibariyle 5000'i geçtiği bilinmektedir. Amerika'daki bu Ermenilerden çoğunun Osmanlı Devleti'ne düşman gözüyle baktıkları, Osmanlı Devleti'nin Washington sefiri tarafından 1893 yılında gönderilen bir raporda beyan edilmektedir. Amerikan misyonierlerinin Ermenilere yönelik eğitim faaliyetleri dışında yaptıkları bir diğer faaliyette Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin durumlarını içeren yalan-yanlış bilgileri, kimlik ve ikametleri gizli tutularak, İngiliz ve Amerikan gazetelerine yollamak olmuştur. Bu bilgiler içerisinde; Ermenilerin çok zor durumda oldukları, fazla vergiye tabi tutuldukları, ibadetlerini serbestçe yerine getiremedikleri, haksız yere hapse atıldıkları, işkenceye tabi tutuldukları ve devlet destekli diğer grupların (Çerkez-Kürt) hücumlarına maruz bırakıldıklarıdır²⁵¹.

Amerika'da yayın yapan ilk Ermeni gazetesi, Haik'tir. Bu gazete Anadolu Ermenilerinin zulüm gördüğünü ve Ermeni istiklalinin ancak silah yoluyla kazanılabileceğini neşrederek Ermenileri isyana teşvik etmekteydi. Haik gazetesi²⁵²,

²⁴⁹ Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005, s. 35.

²⁵⁰ Yahya Bağçeci, "Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyonierlerinin Ermenilere Yönelik Eğitim Faaliyetleri", *Turkish Studies, Volume 3/4, Summer 2008*, s. 179.

²⁵¹ Bağçeci, *Osmanlı Devleti'nde Amerikan...*, s. 181-182.

²⁵² BOA., Y.A.HUS., 330/34, 18/Z/1312 (H), (12 Haziran 1895).

Ermenileri kışkırtıcı bu haberleri yaptığı gibi, Ermenilerin bağımsızlık yolunda nasıl hareket etmeleri gerektiğini ve dış devletlerin desteğinin alınması gerektiğini yazarak da Ermenileri yönlendirmiştir. Ermeni meselesinde Amerika’da bulunan basınından da etkisinden söz etmek yerinde olacaktır.

Amerika’daki Ermenilerin, kendi lehlerine yanlı haberler yayınlanması konusunda Amerikan gazetelerine rüşvet verdikleri görülmüştür. Amerika’daki Ermeni nüfusunun yaklaşık on bin olması ve buradaki Ermenilerin, lehlerine haber yapan gazeteleri alacaklarını söylemeleri, Amerika’daki “Worcester Daily Spy” gibi gazetelerin yanlı haber yapmalarını sağlamıştır.

Anadolu’da meydana gelen olayların Amerika’da taraftar oluşturabilmek amacıyla çarpıtıldığı da olmuştur. Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde meydana gelen Sason İsyanı, Amerika’da büyük bir yankı uyandırmış ve Osmanlı Ermenilerinin, “sırf Hristiyan oldukları dolayısıyla katledildikleri” söylemleri gazete, dergi, broşür, toplantı ve mitinglerde yer almıştır²⁵³.

Bu dönemde Amerika’da Ermeniler lehine yayınlanan gazete, kitap, dergi ve broşürlerde Ermeniler Osmanlı Devleti’ne karşı kışkırtılıyordu. Ermeniler lehine yayınlanan kitapların bazılarının isimleri şunlardır: Ermeniler ve Ararat Halkı, Osmanlı Devleti’nde Ermeni Buhranı ve 1894 Katliamı, The Armenian Attracities, Bleeding Armenia, Armenian Massacres or The Sword Of Muhammed.

Ermeni komiteleri tarafından Ermeni ihtilalinin başarısı için para ve silahın olması gerekli görülmekteydi ki Amerika’daki Ermeniler, ihtilal için para ve silah tedarikini toplantılarda toplanan yardım paraları ile sağlamaktaydılar. Bazen de komitelerin ihtilal için zor kullanarak para topladıkları bilinmektedir. Toplantı merkezi olarak genelde kiliseleri kullanan komiteciler, ihtilale sıcak bakmayan papazları tehdit ederek, bu papazları ihtilalin bir aracı olarak kullanmışlardır.

Ermeni olaylarının patlak verdiği dönemlerde ve bu olayların yıldönümlerinde Amerika’da bulunan Ermeni cemiyetleri, Osmanlı Devleti aleyhine mitingler tertiplemekten geri durmamışlardır. Amerika’da Ermeniler tarafından miting,

²⁵³ Celal, **Öney**, *II. Abdülhamid Döneminde Anadolu’da Meydana Gelen Ermeni İsyanlarında Amerikan Misyoner Okullarının Rolü*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir 2010 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 115.

propaganda ve toplantılar Hınçak nizamnamesine bağlı olarak yapıldığı görülmektedir. Amerika'da yapılan bu eylemlerle de Amerikalıların ve Amerika Senatosu'nun Osmanlı Devleti'ne karşı Ermeniler lehinde tavır almalarını sağlamak anlayışının olduğu görülmektedir. Ermenilerin çıkardıkları olaylar ve Amerika'daki miting, protesto gibi bulundukları eylemlerde de Amerika Senatosunda Osmanlı Devleti aleyhine konuşmaların yaşanmasına neden olduğu görülmüştür²⁵⁴.

Osmanlı kanunlarını hiçe sayarak Amerikan vatandaşlığına geçen Ermeniler, çifte pasaport haklarını kullanarak ceza almaktan kurtuldukları gibi Amerika Devleti de Ermeniler lehine Osmanlı Devleti aleyhine faaliyette bulunmaktan geri kalmamıştır. Ermeni komite üyelerinin de Amerikan pasaportu alarak işledikleri suçlardan ceza almamalarının önü açılmıştır²⁵⁵.

²⁵⁴ Selvi, *Amerika Birleşik...*, s. 31-36.

²⁵⁵ Bilal N. Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerikan Boyutu Üzerine", *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler)*, S. 1, C. 10, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 55-56.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÜRTLER İLE ERMENİLER ARASINDA MEYDANA GELEN OLAYLAR

3.1. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Kürtlerle Ermeniler Arasında Meydana Gelen Olaylar

II. Abdülhamid döneminin Doğu ve Güneydoğu Anadolu’sunda, Şeyh Ubeydullah İsyanını hariç tutarsak, meydana gelen eylem ve isyanların Ermeni komiteleri tarafından çıkarıldıkları görülecektir. Başta İngiltere, Fransa ve Rusya gibi ülkelerin desteklediği bu eylemler gün geçtikçe şiddetlenmiştir. Bölgede çıkarılan bazı isyan ve eylemler aşağıda verilmeye çalışılmıştır.

3.1.1. Kürt-Ermeni İlişkilerinde Köy, Arazi, Mera Problemleri

XIX. yüzyılda Kürt aşiretlerinin büyük bir kısmı, bölgedeki aşiret olmayan topluluklar üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır. Bu aşiretlerin özellikle Hristiyan ve Müslüman halk üzerinde feodal bir yapı oluşturdukları görülmektedir.

Kürtlerin yaşadığı yerler, 1888 yılına ait bir belgede Van, Hakkâri, Bitlis, Musul, Diyarbakır, Irak vilayetleriyle Mamuret’ül Aziz ve Erzurum vilayetlerinin bazı bölgeleri olarak kaydedilmiştir. Kürtlerin oluşturdukları feodal yapıyı Muş, Sason, Siyan, Kulp, Kavara, Talori ve civarlarında da görebiliriz.

Ermeniler ile Kürtler arasındaki en büyük problemi toprağa sahip olma sorunu oluşturmaktaydı. Uzun yıllar aynı topraklarda yaşamış olan Kürtler ve Ermeniler, bazen uyum içinde olmuş bazen de sorunlu dönemler içerisine girmişlerdir. Özellikle Doğu Anadolu bölgesinde zaman zaman vak’a-i âdiyeden olayların bu sorundan kaynaklandığı görülmüştür. Bu bölgelerde arazi, mera, hayvan ve sair kişisel nedenlerden dolayı Kürtlerle Ermeniler arasında sorunlar çıktığı görülmüştür. Bu

sorunların Osmanlı Hükümeti'ne bildirilmesiyle devlet tarafından bir takım önlemler alınmış ve sorunların yargıya taşınması yoluna gidilmiştir²⁵⁶.

Kürt- Ermeni arası sorunların başlaması, Ermenilerin Sason isyanı bittikten sonra Osmanlı topraklarından çıktıkları ve bunun için de bir senet imzalayıp arazi, mal ve mülklerini satıp bir daha dönmek üzere başta Rusya olmak üzere yabancı ülkelere göç ettikleri döneme denk gelmektedir²⁵⁷. Bunun yanında bazı Kürt aşiretlerin Ermeni emlakilerine zorla sahip oldukları da görülmüştür. Haydaranlı Emin Paşa'nın İsrâf karyesi Ermenilerinin topraklarına el koyması buna verilecek örneklerden biridir. Mahkemeye yansıyan bu sorun, toprakların sahiplerine iade edilmesiyle çözüm bulmuştur²⁵⁸. II. Abdülhamit döneminde sınır dışına çıkmış bu Ermenilerin yeniden Osmanlıya dönerek vatandaşlığa kabulleri, geride bıraktıkları arazi ve emlakları üzerinde hak iddia etmeleri, Ermeniler ile gayrimenkullerin yeni sahipleri arasında uzun yıllar sürecek olan sorunların çıkmasına neden olmuştur.

Osmanlı Hükümetinin arazi sorununa yaklaşımı, doğu vilayetlerinden olan mebusların itiraz etmelerine sebep oldu. Arazi meselesinde devletin aldığı kararlar bölgedeki Kürt aşiretler ve aşiretlere mensup olmayan ahali arasında yankı uyandırmıştır. 20 yıla yakın zamandır Ermenilerden alınan arazileri ekip biçmekte olan Kürtler, ekip biçtikleri bu toprakların bir anda ellerinden çıkmasını istemiyorlardı. Bu durum arazi sahiplerine ekonomik olarak bir darbe ve aynı zamanda da Kürtler için onur kırıcı olmuştur. Bölgedeki halkın bir kısmı Osmanlı topraklarını terk edip, Rus nüfuzu altındaki İran topraklarına sığınarak Rusya'dan yardım istemişlerdir. Osmanlı Hükümeti'nin Ermeniler lehine aldığı kararlar, Ermenileri daha da cesaretlendirdi ve sonraki dönemlerde, iltizam sahibi Kürtlere, köylerinin aşar vergisini vermemeye başladılar.

Ermeni patriği, bu dönemde boş durmamış kendi soydaşlarının eski haklarına tekrar kavuşabilmeleri adına faaliyetlerde bulunmuştur. Ermeni Patriği'nin yaptığı faaliyetler arasında, Osmanlı'ya geri gelen Ermenilerin hem vatandaşlığa kabul edilmelerini hem de eski arazi ve emlaklarını yeniden elde edebilmelerini sağlamak

²⁵⁶ Güven, *Kürt-Ermeni...*, s. 150-156.

²⁵⁷ BOA, Y.PRK.BŞK., 32/94, 21/S/1311 (H), (3 Eylül 1893).

²⁵⁸ BOA. DH. TMIK.M., 61/38, 13/C/1316 (H), (29 Ekim 1898).

vardı. Ermenilere göre Kürt aşiretleri, arazilerini düşük fiyata ve zorla ele geçirmişlerdi. Ayrıca Ermeniler yeni araziler ele geçirme için de faaliyette bulunmuşlardı²⁵⁹.

Hükümet, tarıma elverişsiz bozkırların değerlendirilmesi için bir karar almıştı. Tarıma elverişsiz toprakların imar ve ihyası için halka dağıtılacaktı. Ermeniler bu durumu fırsat bilerek topraklarına sınır olan yerlerin kendilerine verilmesini istiyorlardı. Bu gibi toprakların bir de tapusu yoksa Ermeniler için bir fırsat doğuyordu. Yani o toprakların kendilerine ait olduğunu dile getiriyorlardı. Olayların gittikçe büyümesiyle hükümet ek bir karar daha almıştı. Karara göre, hem ahaliyi hem de Ermenileri memnun etmek için, aşiretlere ait yerler dışında, Müslümanların halen kullanmakta oldukları arazilerin toplam tutarını nakit olarak ödeme yapılacaktı. Daha sonra karışıklıkların durulmaması üzerine hükümet Ermenilerin arazi davalarıyla ilgili konuyu dâhiliye nezaretince görülmesine karar kılmıştı. Nezaret, arazi sorunlarının yoğun olduğu vilayet yetkililerinden konu hakkında geniş raporlar isteyerek sorunu çözmeye çalıştı. Bir süre daha müzakereler ve tartışmalar devam ettikten sonra, dâhiliye nezareti tarafından layiha hazırlanmış ve bundan sonra mesele çözüme kavuşturulmuştur. Buna göre, II. Abdülhamit zamanında Osmanlı topraklarından giden Ermenilerin arazilerine yerleştirilen ahalinin kullandığı topraklar, geri gelen Ermenilerin tapu veya kayıt gösterebilmeleri halinde, aradan geçen zaman dikkate alınmadan asıl sahiplerine iade ediliyor, yerli halka ise ekip biçimleri için başka yerler gösteriliyordu. Eğer ahali kendi emeğiyle araziye ekip biçmiş ise bunun bedeli ilk sahibinden alınmak şartıyla hükümet tarafından yerli halka ödeniyordu. Ayrıca bölgede herhangi bir yerli halk, arazisinin Sason isyanından sonra gasp edildiğini iddia ve ispat ederse Ermenilere ait mevcut kullanım belgeleri ve tapular geçersiz oluyordu²⁶⁰.

Kürt ve Ermeniler arasında yaşanan arazi sorunları, Osmanlı Hükümet’ince halledilmeye çalışılmışsa da alınan kararlardan her iki taraf da memnun kalmamıştı²⁶¹. Kürtler, hükümet tarafından kendilerine haksızlık yapıldığını iddia ediyorlardı. Ermeniler ise daha fazla ayrıcalık istiyorlardı. Zaten Ermeniler, eski bölgelerine yerleştikten sonra vermeleri gereken vergileri ödememeye başlamışlardı. Oysa ki bu civarda yaşamakta olan Ermeniler, bölgedeki Kürt ağalarına aynî veya nakdi “hevir-

²⁵⁹ Güven, *Kürt-Ermeni...*, s. 145-151.

²⁶⁰ Fatih Ünal, “II. Meşrutiyetin Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri”, *Ermeni Araştırmaları*, S. 20-21, Kış 2005 - İlkbahar 2006, s. 87-114.

²⁶¹ BOA, Y.PRK.UM., 66/31, 27/Ca/1321 (H), (21 Ağustos 1903).

hefir” denilen vergi verirlerdi (Bu vergiye Kürtçe “Gayi Ağê” denirdi). Ayrıca yılda bir kez “Pûr” denilen vergi vermek ve bayramlarda ağaya koç veya öküz (Eydani) götürme gibi belli başlı zorunlulukları vardı. Aşiret ağalarının himayesinde olan Ermeniler ve diğerleri maddi durumlarına göre belirlenen bu vergileri verirler, vergi vermeyi kabul etmeyen Ermeniler olursa ağa vergiyi her tür zorlamayla alırdı. Bunların dışında; göçebe Kürt aşiretlerinin bölgede yaşayan halkın tarlasına, hayvanına, merasına, değirmenine zarar verdiği de bilinmektedir²⁶². Osmanlı’nın halktan bu konularda şikâyetler aldığı ve bu baskınları önlemekte zaman zaman zorlandığı da olmuştur²⁶³.

3.1.2. Kürt Musa Bey Olayı

13 Haziran 1883 tarihinde Osmanlı Hariciye Nezaretine Amerika tarafından verilen bir nota ile başlayan, kâğıtlara “Kürt Musa Bey Olayı” olarak geçen olay, iki Amerikalı misyonerin (Dr. Reynolds ve Knapp) Bitlis vilayetinde soyulmasıyla başlamıştır. Olay Amerika tarafından büyütülerek Osmanlı’dan tazminat isteme noktasına kadar getirilmiştir²⁶⁴. Yine Bitlis’te bir Ermeni’nin evinde ölü bulunması hedef oklarını Kürtlere ve Kürt Musa Bey’e yönlendirmiştir. Olaya müdahil olan İngiltere’de parlamentoda bu olayı abartarak dile getirmiştir²⁶⁵.

Yağma, soygun, cinayet ırza geçme olaylarıyla suçlanan Kürt Musa Bey’in²⁶⁶ en göze çarpan suçlamalarından biri de Ermeni bir Papazın yeğeni olan Gülizar adındaki genç bir kızın Musa Bey tarafından kaçırılması olayıdır. Bu olayda Musa Beyin kızı kaçırarak tecavüz ettiği, Musa Bey’in tecavüz ettiği bu kızı (Gülizar) kendi kardeşiyle evlenmesini istediği ancak kızı Müslüman olması şartı getirdiği ve kızın bunu kabul etmemesi üzerine Musa Bey tarafından darp edilerek kızın bir gözünün kör olduğu olayı mahkemelere yansımıştır²⁶⁷. Kürt Musa Bey’in bu gibi olaylarını bahane eden Ermeni ihtilal örgütleri, Anadolu’da silahlı olaylar başlatmışlardı. Bu olaylar Muş, Maraş, Kayseri, Diyarbakır, Malatya, Urfa, Yozgat, Erzurum, Erzincan, Bitlis, Harput, Arapkir, Sivas gibi vilayetlerde yaklaşık yirmi beş bölgede olaylar görülmüştür²⁶⁸. Bu olayların

²⁶² BOA, DH.MKT., 2070/28, 05/S/1313 (H), (28 Temmuz 1895).

²⁶³ Güven, Kürt-Ermeni..., s.153.

²⁶⁴ Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, Kitabevi, İstanbul 2004, s. 248.

²⁶⁵ BOA., Y.A.HUS., 328/12, 21/Za/1312 (H), (16 Mayıs 1895).

²⁶⁶ BOA., Y.PRK.TKM., 15/6, 09/N/1306 (H), (9 Mayıs 1889).

²⁶⁷ Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s. 460.

²⁶⁸ Şimşir, *Kürtçülük...*, s. 207-208.

araştırılması için askeri bir komisyonun II. Abdülhamid tarafından görevlendirildiği arşiv kaynaklarından tespit edilebilmektedir²⁶⁹.

Bölgede çıkan olaylarla beraber Kürt-Ermeni ilişkileri de gerginleşmiştir. Ermenilere özerklik verileceği endişesi, Kürtler arasında gerginliği tırmandırmıştı. Karşılıklı işlenen faili meçhul cinayetler bölge halkı üzerinde büyük bir etki yaratmıştı²⁷⁰. Mutkili Musa Bey olayı, Osmanlı'daki Ermeni ihtilal komitelerinin Avrupa'daki uzantıları olan dernek ve kuruluşlarının, Avrupa'nın Osmanlı'ya karşı desteğini sağlamak yolunda propaganda aracı olarak kullandıkları bir olay haline gelmiş olduğu görülmüştür²⁷¹.

Ermeni düşmanı olarak gösterilen Kürt Musa Bey üzerinden bütün Kürtler, Avrupa basınında katil olarak neşredilmiştir²⁷². Tüm bu gelişmeler Osmanlı üzerindeki dış güçlerin baskısını arttırmıştır ve Kürt Musa Bey'in suçlu olarak yargılanmasına sebep olmuştur. Yargılanan Kürt Musa Bey beraat etmiştir²⁷³.

İngiltere ve Avrupa basınının çabalarıyla tekrar yargılanan Kürt Musa Bey yine suçsuz görülmüş ve yargılandığı sekiz davadan da beraat etmiştir²⁷⁴. Ancak Kürt Musa Bey, Medine'ye sürgüne gönderilmekten kurtulmayı başaramamıştır²⁷⁵. Nihayetinde Kürt Musa Bey üzerinden Ermeniler ve Avrupa devletlerince yürütülen baskı politikası istenilen sonucu vermemiştir²⁷⁶.

3.1.3. Erzurum Olayı (20 Haziran 1890)

Erzurum'da Ermenilerin çıkardığı isyanın programı İstanbul'daki Ermeni komiteciler tarafından hazırlanmıştır²⁷⁷. Erzurum'da bulunan, Ermenilere ait Sanasaryan Okulu'nda ve Ermeni Kiliselerinde silah imal edildiği ihbarını alan Osmanlı devlet görevlileri, harekete geçerek ihbarın yapıldığı yerlerde kilise ve okul yetkilileri refakatinde arama yapmışlardır. Yapılan bu aramalar sonucunda ihbarın asılsız olduğu anlaşılmıştır.

²⁶⁹ BOA., Y.PRK.TKM., 15/12, 18/N/1306 (H), (18 Mayıs 1889).

²⁷⁰ Şimşir, *Kürtçülük...*, s. 208-211.

²⁷¹ Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s. 460-461.

²⁷² BOA., Y.PRK.TKM. 15/7, 13/N/1306 (H), (14 Nisan 1889).

²⁷³ BOA., Y.PRK.TKM., 16/30, 11/R/1307 (H), (5 Aralık 1889).

²⁷⁴ BOA., Y.PRK.ASK., 56/90, 07/Z/1306 (H), (4 Ağustos 1889).

²⁷⁵ BOA., Y.PRK.TKM., 19/9, 17/M/1308 (H), (2 Eylül 1890).

²⁷⁶ Şimşir, *Kürtçülük...*, s. 200-207.

²⁷⁷ Tosun, *Ermeni Meselesinin...*, s. 159.

Yaşanılan bu durumu lehlerine çevirmek isteyen Ermeni komite mensupları aramadan bir gün sonra fesat hareketleri ile Ermenileri galeyana getirmiştir. Ermenilerin galeyana gelerek taşkınlık çıkarmaları Müslüman halkın da karşı harekâta davranmasına sebep olmuş ve iki toplum çatışmaya başlamıştır. Sükûnetin sağlanması için bölgeye gönderilen askerlere Ermenilerin silahla karşılık vermesiyle çatışmalar başlamıştı. Olay her iki tarafın da kayıplar vermesiyle beraber devlet tarafından bastırılmıştı. Olayın meydana çıkması ve askere kurşun sıkılması ile ilgili yirmi sekiz Ermeni'nin tutuklandığı ancak büyük devlet temsilcilerinin mahkemeye müdahalesiyle de bu kişiler serbest bırakılmışlardır²⁷⁸.

3.1.4. Sason İsyanları

Ermeni komiteleri çıkardıkları isyanların Batılı devletlerin müdahalesini gerektirecek şiddette olmadığını görmüşlerdi. Bu maksatla çıkartılacak yeni bir isyanın o güne kadar yapılmış eylemlerden daha fazla tepki çekmesini planlamaktaydılar. Komiteler için bu şekilde bir isyana en uygun yer olarak da Siirt'in Sason ilçesi uygun görülmüştü. Sason ilçesi merkezden uzak, sarp dağlık bir bölge ve nüfusun neredeyse yarısının Ermenilerden oluştuğu için özellikle seçilmişti.

Hınçak Ermeni komite üyesi Hamparsum Boyacıyan tarafından başlatılan Sason İsyanı, Ermenilerin Müslümanlar tarafından katledildiği haberlerini yayarak Avrupalı devletlerin desteğini sağlamak amacıyla 1894 yılında başlatılmıştır. Ancak beklenen Avrupa müdahalesi meydana gelmemiş ve oluşturulan tahkikat kurulunun raporuna göre Ermeniler suçlu bulunmuştur²⁷⁹.

3.1.4.1. I. Sason İsyanı

İstanbul'da yaşanan Kumkapı Olayı'nın sorumlularından olan Damadyan isimli bir Ermeni, 1891'de Sason'a gelerek bir Ermeni çetesi kurmuştur²⁸⁰. "Damadyan Çetesi" olarak bilinen bu grup Müslümanlara karşı eylemlerde bulunmuş ve cinayetler işlemişlerdir²⁸¹. Çete lideri olan Damadyan'ın yakalanmasından sonra Ermeni olaylarında adı geçen Hamparsum Boyacıyan isimli bir Ermeni komite üyesinin isyan hazırlıklarını yürüttüğü bilinmektedir. Boyacıyan'ın amacı Ermenilerle bölge

²⁷⁸ Gürün, *Ermeni...*, s. 203-205.

²⁷⁹ Tosun, *Ermeni Meselesinin...*, s. 160-161.

²⁸⁰ BOA., Y.A.HUS., 276/35, 07/Z/1310 (H), (22 Haziran 1893).

²⁸¹ BOA., Y.EE., 96/1, 09/C/1312 (H), (8 Kasım 1894).

aşiretlerinin çatışmasını sağlayarak büyük devletlerinin dikkatlerini bu bölgeye çekmesini temin etmekte. Nitekim bu amacını yaklaşık üç bin Ermeni'yi harekete geçirmekle de sağlamıştır.

Sason'a vergi toplamaya giden vergi memurlarının komiteciler tarafından darp edilmesi, ayrıca komitecilerin çevredeki Müslüman köylerine saldırımları ile başlayan olaylarla bölgeye asker sevk edilmiştir. Sason'a varan Osmanlı ordusu ve Hamidiye Alayı mensupları, hükümetin isyancılara karşı şiddet kullanılmaması uyarılarına rağmen, gördükleri vaziyet karşısında isyanı şiddetli bir şekilde bastırma yoluna gitmişlerdir. İsyen hareketi isyancı lideri Boyacıyan'ın 23 Ağustos 1894'te ele geçirilmesiyle son bulmuştur²⁸².

İsyanın elebaşı olan Hamparsum (Murat) Boyacıyan çıkarıldığı mahkemede idama mahkûm edilmiş ancak Batılı devletlerin devreye girip Osmanlı Devleti'ne baskı yapması sonucu Boyacıyan tekrar yargılanmıştır. İkinci yargılama sonucu Boyacıyan, ömür boyu Trablusgarb'da hapse mahkûm edilmiştir. Ancak 9 yılın ardından hapisten firar eden Boyacıyan tekrardan komite faaliyetlerine başlamıştır²⁸³.

II. Abdülhamid'in büyük üzüntü duyduğu 1894 Sason isyanı ile Ermeniler, Avrupa kamuoyunda büyük bir yankı uyandırmayı başarmıştı. Bu isyan üzerine kurulan uluslararası Tahkikat Komisyonunca²⁸⁴ (Komisyonda şu isimler yer almıştır; Fransız Vilbert, Rus Jevasky, İngiliz Shipley, Şefik Bey, Ömer Bey, Celalettin Bey ve Mecit Bey) hazırlanan raporda (20 Temmuz 1895), Ermenilerin masum olmadıkları beyan edilmiştir. İnceleme heyetinin yaklaşık yedi aylık süren araştırmasının sonuç raporunda olayları Ermenilerin başlattığı, Ermenilerin ateşli silahlar kullandığı ve olayları yatıştırmak için bölgeye gelen askerlere karşı bu silahları kullandıkları tespit edilmiştir²⁸⁵. Rapor sonuçlarının genel olarak Ermenileri odak noktasında tuttuğu, bunun yanında Kürtler (Türkler) üzerinde pek durulmadığı görülmektedir.

İsyanın uluslararası bir boyut kazanmasıyla İngiltere, Rusya ve Fransa devletleri tarafından Osmanlı Devleti'ne 11 Mayıs 1895'te, Ermeni Patrikhanesinin istekleri de göz önünde bulundurularak, verilmiş olan nota ile Batılı devletler, Vilâyât-ı Sitte'de

²⁸² Karpat, *I. Meşrutiyet Dönemi...*, s. 309-310.

²⁸³ Doğan, *Sason Ermeni...*, s. 29-30.

²⁸⁴ BOA., A.MKT.MHM., 751/1, 24/B/1312 (H), (21 Ocak 1895).

²⁸⁵ Karaca, *19. Yüzyılda İngiltere'nin...*, s. 242- 244.

Ermeniler lehine imtiyazlar istemişlerdir²⁸⁶. Osmanlı Devleti, istenilen bu imtiyazlarla bölgenin Osmanlı Devleti'nden kopacağını düşünerek, yapılacak bu ıslahatların bütün tebaa için yapılmasını istemişti. Osmanlı'nın bu tutumunu değerlendiren İngiltere, Rusya'dan bu konuda Osmanlı Devleti'ne baskı yapmasını istemiş ancak ne Rusya ne de Fransa, İngiltere'ye bu konuda destek vermeyerek onu bu kararında yalnız bırakmışlardır. Nihayetinde Sason isyanıyla Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ne müdahalesini yetersiz gören Ermeni komiteciler yeni ve eskiye oranla daha şiddetli olaylar çıkararak Türkleri ve kendilerine katılmayan Ermenileri katletmeye başladılar²⁸⁷. Bu görevlendirmenin arkasındaki sebeplere bakıldığında devletteki olayların gidişatını bilmekteki zaruret yanında, dış güçlerin olaylara müdahalesini de önlemek olduğu görülebilmektedir.

İsyanın bastırılmasında Hamidiye Alaylarının devreye girmesi Avrupa basınında Kürtlerin 20.000 Ermeni'nin Kürtler tarafından katledildiği gibi haberlerin yayınlanmasına sebebiyet vermiştir²⁸⁸. Sason olaylarının Avrupa'da büyük bir ses getirmesine sebep olan gazetecilerin, olayların yaşandığı bölgede hiç bulunmadıkları bilinmektedir. Bu gazetecilerden Dr. Dillon ve Frank Scudamore'nin olayları anlatırken hayal dünyalarını kullandıkları, yaşanan olaylara hiç şahit olmadıkları ve o dönem içerisinde olayların yaşandığı bölgeye hiç gitmedikleri bilinmektedir.

Sason olayları, Ermenilerin bağımsızlık yolunda çıkardıkları olaylardan biri olarak tarihe adını yazdırmıştır. Buna karşın Sason olayları hakkında kendi ülkesine bilgi veren Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Radolin, diğer Avrupa büyükelçiliklerinden farklı olarak olayları yorumlamıştır. Ona göre olaylar Ermeniler tarafından çıkarılmış ve Batılı devletlerin de bu olayları körüklediğini resmi raporunda bildirmiştir²⁸⁹.

Sason isyanlarıyla beraber Ermenilerin olay çıkardıkları yerler ve tarihleri şöyledir²⁹⁰:

29 Eylül 1895- Divriği(Sivas),

²⁸⁶ İter, *Ermeni Meselesinin...*, s. 169.

²⁸⁷ Mert, *Osmanlı Türkleri...*, s. 158-160.

²⁸⁸ Sedat **Laçiner**, *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası*, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, Ankara 2008, s. 19.

²⁸⁹ Karaca, *19. Yüzyılda İngiltere'nin...*, s. 241-246.

²⁹⁰ Gürün, *Ermeni...*, s. 224.

6 Ekim 1895- Eğin (Elazığ),
 21 Ekim 1895- Erzincan (Erzurum),
 25 Ekim 1895- Bitlis,
 26 Ekim 1895- Bayburt (Erzurum),
 30 Ekim 1895- Erzurum,
 2 Kasım 1895- Diyarbakır,
 2 Kasım 1895- Siverek (Diyarbakır),
 4 Kasım 1895- Malatya (Elazığ),
 7 Kasım 1895- Harput (Elazığ),
 9 Kasım 1895- Arapkir (Elazığ),
 15 Kasım 1895- Sivas,
 15 Kasım 1895- Merzifon (Sivas),
 16 Kasım 1895- Antep,
 22 Kasım 1895- Muş (Bitlis).

3.1.4.2. II. Sason İsyanı

Taşnaksutyun komite üyelerinin başlattığı ilk Sason isyan hareketinin istenilen sonucu vermemesiyle 1897’de bu cemiyet kararıyla tekrar isyan hareketlerine başlanılmıştır. İran’dan gelen Taşnaksutyun komite üyeleri bölgedeki Ermeni halk üzerinde tesirli olduktan sonra, Osmanlı Devleti tarafından Sason’da yapılacak olan iki askeri kışlanın yapılmaması için 1901 yılında protestolarda bulunmuşlardır²⁹¹. Bu hareketin isyan niteliğini taşıması ise 1903 sonlarında başlamıştır. Osmanlı Devleti tarafından bastırılan II. Sason isyanı sonunda, taraflardan tespit edilebilen ölü durumu; Müslüman (932-1132), Ermeni (19) şeklindedir²⁹².

²⁹¹ BOA., Y.PRK.PT., 15/75, 11/Ra/1315 (H), (10 Ağustos 1879) .

²⁹² Gürün, *Ermeni...*, s. 239-240.

3.1.5. Van İsyanı

Doğu Anadolu bölgesinde Ermenilerin çıkardığı isyanlardan biri de 1 Haziran 1896'da Van ve çevresinde meydana gelmiştir. Bu isyanda da diğer isyanlarda olduğu gibi yabancı devletlerin araya girmesiyle isyancılar cezalandırılmamıştır²⁹³.

Van'da çıkan Ermeni olaylarında komiteciler arasında Amerikalı, Rus ve Bulgarların da bulunduğu ve komitecilerin Ermeni halkını korumak bahanesi ile masum insanları öldürdükleri kayıtlara geçmiştir²⁹⁴. Ermeni komite üyelerinin işledikleri cinayetlerde sıradan insanları hedef aldıkları gibi asker ve politik cinayetler de işlemekten geri durmamışlardır. İsyanın temel amacı birçok isyanda olduğu gibi Avrupa'nın dikkatini, sözde Ermeni meselesine çekmekti²⁹⁵.

Çıkan isyanlarla beraber Osmanlı Devleti'ne müdahale etmek için fırsat kollayan İngiltere, Van isyanı ve Osmanlı Bankası baskısıyla beklediği fırsatı yakalamıştı. İngiltere'nin, 20 Ekim 1896 tarihinde Osmanlı Devleti'ne verdiği notayı İtalya ve Avusturya desteklerken Rusya ve Fransa ise tarafsızlığını korumuştur²⁹⁶.

3.1.6. Boğazkesen Olayı

Kürt-Ermeni olaylarının yoğun olduğu bir dönem olan 1894 yılında Van'ın Boğazkesen köyü, Ermeni-Kürt çatışmasına sahne olmuştur. Ermenilerin başlattığı bu olayda yirmi üç Ermeni tutuklanmıştır. Fakat Avrupa devletleri özellikle İngiltere bu olayda Kürtlerin de yakalanarak yargılanması gerektiği propagandasını yapmışlardır²⁹⁷.

İran sınırından Osmanlı topraklarına gelen Ermeni eşkıyasının, Kürt aşiretlerine saldırıları toplumdaki huzuru bozmaları dolayısıyla Osmanlı Devleti, İran sınırlarının daha iyi kontrol edilmesi konusunda Tahran sefareti ile yazışmalarda bulunmuştur²⁹⁸.

3.1.7. Armenekan Partisi Olayı

Armenekan Partisi üyeleri tarafından gerçekleştirilen bu olay Van vilayetinde meydana gelmiştir²⁹⁹. Karabet Kulaksızyan, Hovannes Agipasyan, ve Vardan Golosyan

²⁹³ Tosun, *Ermeni Meselesinin...*, s. 162.

²⁹⁴ Kılıç, *Rus General...*, s. 265.

²⁹⁵ Gürün, *Ermeni...*, s. 232-233.

²⁹⁶ Mert, *Osmanlı Türkleri...*, s. 160.

²⁹⁷ Şimşir, *Kürtçülük...*, s. 221.

²⁹⁸ BOA., BEO., 438/32808, 16/M/1312 (H), (20 Temmuz 1894).

²⁹⁹ Gürün, *Ermeni...*, s. 201-202.

adındaki komite üyeleri Kürt kılığına girerek İran üzerinden Van'a geçmişlerdir. Van-Başkale mevkiinde Osmanlı güvenlik güçleri tarafından kontrol edilmek istenen ve silahlı olan bu kişilerle güvenlik güçleri arasında çatışma yaşanmıştır. Çatışmada hayatını kaybeden Golosyan adlı Ermeni'nin üzerinden Avrupa'daki Ermeni komite üyelerine ulaştırılmak üzere ihtilal bildirilerinin olduğu tespit edilmiştir. Bu bildirilerde komiteler için para ve üye temini konusundaki yazışmaların olduğu görülmüştür.

Armenekan Partisi'nin diğer komiteler kadar aktif olmadığı bilinmektedir. Böyle olmakla birlikte komitenin Van'da bir polisin öldürülmesi olayına karışmış, Hınçak komitesi eşliğinde Van isyanlarında bulunmuş ve Taşnaksutyun Komitesi eşliğinde de Karahisar dağları yakınlarında aşiretlerle çatışmaya girmiş olduğu resmi kayıtlara yansımıştır³⁰⁰.

3.2. Yaşanan Olaylar Karşısında Osmanlı Devleti'nin Almış Olduğu Tedbirler

Dağlık bir bölgeye sahip olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde çıkan isyan hareketlerinin haberleri, ulaşım ve haberleşme araçlarının da kısıtlı olmasından dolayı, sağlıklı olmamaktadır. Bölgeden alınan bilgiler, ya davalarını haklı göstermeye çalışan isyancılardan ya da isyancıların faaliyetlerinden etkilenecek korku ve tedirginlik içerisinde olan halk tarafından, kendilerince yorumlanarak, Osmanlı merkezine ve Avrupa merkezlerine ulaştırılmaktaydı. Oysa bölgeden alınabilecek en sağlıklı bilgiler araştırma komisyonları, yerel memurlar ve Avrupa devletlerinin bölgede bulundurdıkları görevlilerce temin edilebilmekteydi³⁰¹.

Vilâyât-ı Sitte olarak adlandırılan Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuret'ül Aziz ve Sivas vilayetlerindeki Ermeni piskoposların Patrikhane'yle iletişimini bölgedeki Rus, İngiliz ve Fransız konsolosları³⁰² aracılığıyla yaptıkları ve bunların engellenmesi konusunda gerekli tedbirlerin alınması zaruri görülmüştür³⁰³. Ermeni piskoposların patrikhane ile iletişimlerinin bu şekilde olması, Ermeni faaliyetlerinin devlet aleyhinde olduğunun ve Avrupa konsolosluklarının da bu zararlı faaliyetlere yardım ettiğinin açık bir göstergesi olmuştur.

³⁰⁰ Başkan, *Ermeni Komiteleri*, s. 32-33.

³⁰¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) I*, s. 150-151.

³⁰² BOA., Y.PRK.TKM., 19/31, 13/Ra/1308 (H), (27 Ekim 1890).

³⁰³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) I*, s. 181.

Avrupa devletlerinin iç işlerine karışmasını engelleyerek toprak bütünlüğünü korumak isteyen Osmanlı Devleti, bu devletlerle siyasi ittifaklar kurmak için çaba göstermiştir³⁰⁴. Ancak Osmanlı Devleti'ne yıkılacak düşüncesiyle yaklaşan dış güçler, Osmanlı ile ittifak kurmak yerine yıkılacak olan bu devletten daha büyük pay kapmanın peşine düşmüşlerdir. Osmanlı Devleti bu paylaşıma mahal vermemek için bölgedeki gelişimlere paralel olarak ve elinden geldiğince gerekli gördüğü-düşündüğü tedbirleri almaya çalışmıştır. Balkan ıslahatları gibi Ermeni ıslahatının da Osmanlı'yı parçalara ayıracağını düşünen Sultan II. Abdülhamid, verilen notalar karşısında ıslahatları geçiştirmeye gayret göstermiştir³⁰⁵. Aşağıda Osmanlı Devleti'nin aldığı bazı tedbirler verilmeyle çalışılmıştır.

- Osmanlı Devleti, Avrupa'da bulunan ihtilalci Ermenilerin zararlı faaliyetlerinin engellenmesi konusunda Roma, Petersburg, Paris, Londra, Viyana ve Berlin büyükelçiliklerine telgraflar çekerek yardım talebinde bulunmuştur. Bu yardım talebinde bomba ve dinamit yapmakta olup masum hayatlara kasteden ihtilalci Ermenilerin sınır dışı edilerek cezai işlemlerin uygulanması, eşitlik ve adalet konusunda gerekli hassasiyetin gösterilmesi istenmiştir³⁰⁶.
- Osmanlı Devleti sınırları dahilinde Ermeniler yayımladıkları neşriyatlar daha sıkı bir şekilde kontrol edilmeye çalışılmıştır³⁰⁷.
- Hınçak ve Taşnaksutyun ihtilal komiteleri, Anadolu'daki isyanlara yardım etmek için sınırdan gizlice Anadolu'ya sızıyorlardı³⁰⁸. Durumu fark eden Kürt aşiretleriyle destekli güvenlik güçleri Ermenilerin bu faaliyetlerini önlemeye çalışmışlardır³⁰⁹. Sınırlardan silah kaçakçılığının önlenmesi için sınırlardaki karakollar ve asker sayısı arttırılmıştır.
- Coğrafi şartlar dolayısıyla, çıkan isyan hareketlerine gerektiği gibi hızlı bir şekilde müdahale edilememesi, bu konuda bazı tedbirlerin alınması zorunlu hale gelmiştir. Bu maksatla gerekli görülen bölgelerde yeni

³⁰⁴ İmamoğlu, *Şark Meselesinin...*, s. 578.

³⁰⁵ Kocabaş, *Tarihte Türkler...*, s. 21.

³⁰⁶ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) I*, s. 65-66.

³⁰⁷ Zeynep Çamsoy, *Milli Mücadele Dönemi'nde Kürdistan Teâli Cemiyeti (1918-1927)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2007 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 36.

³⁰⁸ BOA., Y.PRK.UM., 1/71, 25/B/1296 (H), (15 Temmuz 1879).

³⁰⁹ Şimşir, *Kürtçülük...*, s. 221.

yardımcı askeri birlikler oluşturulduğu³¹⁰ gibi çıkan isyan ve olaylara karşı devlet menfaatini sağlayamayan, asker ve devlet memurları³¹¹ görevlerinden azledilmiştir³¹². Ermeni komitelerini Kürtlere karşı kışkırtan devlet görevlileri olduğu gibi Kürtleri de Ermenilere karşı çatışmaya yönelten devlet memurları olmuştur. Bunlar hakkında gerekli tahkikat ve cezalandırmalar devlet tarafından yapılmıştır³¹³.

- Doğu Anadolu'ya yerleşmesini, çıkarları gereği, istemediği İngiltere'nin Ermeniler lehine yaptığı ıslahat baskılarına en fazla karşı koyan devlet Rusya olmuştur. Ancak Rusya yine çıkarları gereği bazen İngiltere'nin tarafını tutması, II. Abdülhamid'in Ermeni politikasında ılımlı bir politika takip eden Almanya'ya yakınlaşmasına sebep olmuştur. Yani II. Abdülhamid denge siyaseti uygulamıştır³¹⁴.
- Dış güçler tarafından Osmanlı'dan istenen her ıslahat yeni bir müdahaleyi de beraberinde getirmiştir. Bu ıslahatları ise azınlıklar, siyasi bağımsızlık için bir araç olarak görmüşlerdir³¹⁵. Dış güçler tarafından Osmanlı Devleti'ne verilen notalarda ve Berlin Antlaşmasının 61. maddesinde geçen Vilâyât-ı Sitte için, "Ermenilerin yaşadığı vilayetler" tabirinin kullanılması, Osmanlı nezdinde uygun görülmediği belirtilerek, bu vilayetlerde yaşayan Ermeni nüfusunun vilayet bazında beşte bir oranını geçmediği dış güçlere her fırsatta bildirilerek³¹⁶ var olan gerçeklerle savunmalar yapılmıştır.
- Osmanlı hükümeti; isyana kalkışan, toplumda huzursuzluk yaratan, yıkıcı ve bölücü girişimlerde bulunanlar hakkında dil, din, ırk ayrımı gözetmeden yargılanmaları konusunda yargı organları kurmuştur. Ayrıca devlet emirlerinin uygulanması ve kamu görevlilerinin yetkilerini kötüye kullanıp kullanmadığı konusunda yüksek rütbelilerden oluşturulmuş bir askeri araştırma komisyonu da görevlendirilmiştir³¹⁷.

³¹⁰ Bağçeci, *XIX. Yüzyılın Sonlarında Anadolu'da...*, s. 322-323.

³¹¹ BOA., Y.PRK.ASK., 153/106, 28/Ra/1317 (H), (6 Ağustos 1899).

³¹² Bağçeci, *XIX. Yüzyılın Sonlarında Anadolu'da...*, s. 328.

³¹³ BOA., Y.EE., 43/130, 18/N/1295 (H), (17 Ağustos 1878).

³¹⁴ Soy, *Alman Dışişleri...*, s. 117.

³¹⁵ Tosun, *Ermeni Meselesinin...*, s. 153.

³¹⁶ Altıntaş, *1890 Yılına...*, s. 168.

³¹⁷ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) I*, s. 67.

- Misyoner okullarının Osmanlı Devleti içerisinde meydana getirdiği zararlı faaliyetleri karşısında, Osmanlı Devleti ilk olarak 1869 tarihinde Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ni hazırlama yoluna gitmiştir. Okulların denetlenmesi ve bir düzene sokulmasını öngören bu nizamname, yabancı devletlerin engellemelerinden dolayı gerektiği gibi uygulanamadığı için beklenen sonucu vermemiştir.

Misyoner okullarının olumsuz çalışmalarına karşı alınacak tedbirlerin belirtildiği 17 Mayıs 1899 tarihli nizamnamede genel olarak;

- Gerekli görülen yerlerde devlet kanalıyla okullar açılması,
- Açılacak okullardan bütün Osmanlı tebaasının faydalanmasını sağlamak,
- Farklı derecelerdeki okulların yani ilkokul, ortaokul, darüttalimler ve darülmuallimlerin, yüksekokulların açılması,
- Yetimhanelerin açılması için kararlar alınmıştır.

Nizamnamenin ilanından sonra okulların açılması padişahın iznine tabi tutulmuş olup, yabancıların yetimhane açması ve çocuk toplamaları izne tabi tutulmuştur. Ayrıca misyoner okullarına devam eden Müslüman çocuklarının misyoner okullarına gitmelerine engel olunmuş ve bu okullardaki gayrimüslim öğrencilerin de devletin açtığı okullara yönlendirilmesi düşünülmüştür. Mevcut devlet okullarındaki eksikliklerin giderilmesi ve okullarda Sırp, Romen ve Yunanlı öğretmenlerin görev almalarına izin verilmemiştir³¹⁸.

Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra, Osmanlı Devleti'nin asker ihtiyacını karşılayan Rumeli'nin, büyük ölçüde elden çıkması, asker ihtiyacı için yeni arayışların ortaya çıktığı görülmektedir. Bu arayışlar içerisinde göçebe Kürt aşiretlerinden bir askeri teşkilat oluşturulması düşünülmüştür³¹⁹. Bu konu Hamidiye Alayları başlığı altında detaylı olarak verilecektir.

3.2.1. Hamidiye Alayları

Ermenilerin, himayesi altında bulundukları Osmanlı Devleti'ne karşı ihanet ve terör faaliyetlerine girişmeleri, Avrupa devletlerinin savaşa seyirci kalmaları ve Şark Meselesi'nin Anadolu'ya kaydırılmak istenmesi gibi durumları ortaya çıkaran 1877-

³¹⁸ Bağçeci, *Osmanlı Devleti'nde Amerikan...*, s.183-185.

³¹⁹ Şimşir, *Kürtçülük...*, s. 213-214.

1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti'nin bazı tedbirler almasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti'ni tedbir almaya zorlayan en önemli neden ise Müslümanların yoğunlukta olduğu Doğu Anadolu bölgesinde bir Ermeni devleti kurulması fikrinin Avrupa devletlerince ortaya atılmış olmasıydı. Bu nedenle Osmanlı Devleti, alınacak tedbirlerle, Vilâyât-ı Sitte ve Anadolu'yu Müslümanlığın son kalesi olarak elinde tutmak istiyordu³²⁰. Böyle bir ortamda II. Abdülhamid'in kayınbiraderi³²¹ olan Müşir Zeki Paşa'nın önerisiyle, Kürt aşiretlerinden oluşturulabilecek askeri birlikten faydalanılması fikri kabul görmüştür. Hamidiye Alaylarının kurulma düşüncesi 1891 yılında ortaya atıldığı gibi o yıl içerisinde de alayların teşkil edilmesine başlanmıştır. IV. Ordu kumandanı Müşir Zeki Paşa, Anadolu Islahat-ı Umumiye Müfettişi Mehmet Şakir Paşa, Teftiş-i Askeri Komisyon Üyesi Miralay İbrahim Bey'e bu alayların teşkilatlandırılması görevi verilmişti³²².

1891 tarihinde 53 madde ve bir sonuçtan oluşan nizamname ile Hamidiye Alaylarını nasıl kurulacağı ve alayın niteliklerinin neler olacağı belirtilmiştir. Hatt-ı Hümayun olarak hazırlanan bu nizamnamenin içeriğine baktığımızda, kurulacak olan Hamidiye Alayları hakkında, şu maddeler karşımıza çıkmaktadır:

- Alayların kuruluş sebepleri “*Memleketin, teaddiyat ve tecâvüzat-ı ecânipten muhafazası zımnında tertibi muktezi olan heyet-i askeriyenin terkibi ol memleket ahalisinin nüfus-i umumiyesine ait mükellefiyet cümlesinden olup, bu mükellefiyetten ahaliden bir kısmının istisnası kuvve-i umumiyenin noksanını icab edeceği derkâr bulunduğu ve bu kaide-i meşruanın Memâlik-i Mahruse-i Şâhânde bi-hakkın mer'i tutulmasıyla kuvve-i umumiye-i osmaniye'nin tezyid ve teksir olunması maksad-ı meşruasına binâen hususiyet-i halleri hasebiyle şimdiye kadar تمامیyle intizâm-ı askeri altında olarak hizmet-i hizmeti askeriyede bulunamayan ve cundilik ile meşhur ve me'luf oldukları halde haymenişin (çadırda oturan) olan efrâd-ı aşâirden müceddeten “Asakir-i*

³²⁰ Vahdettin Engin, *Hamidiye Hafif Süvari Alaylarının Kuruluşu*, turksanarmenians.marmara.edu.tr, Ocak 2015, s. 1.

³²¹ Zeynep Karadiş, *II. Meşrutiyet Dönemi'nden Lozan Barış Antlaşmasına Kadar Kürt Teali ve Teavün Cemiyeti'nin Faaliyetleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.40.

³²² M. Emin Şen, “II. Abdülhamid'in Kürt Politikası”, *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu*, 6-8 Eylül 2012, Bingöl/Türkiye, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2013, s. 175.

Hamidiye” namı celiliyle Süvari Aşair Alayları teşkili muktezâ-yı irâde-i seniyye-i hilâfet-penâhidir.” sözleriyle nizamnamenin ilk maddesinde açıkça belirtilmiştir. Bu madde ile devletin içinde bulunduğu kötü durumun düzeltilmesi konusunda her bireyin üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmesi istenmiştir.

- Alaylar dört bölükten az, altı bölükten fazla olmamak koşuluyla her alayın 512’den az 1152 kişiden fazla olmayacak şekilde kurulacağı,
- Nüfusu fazla olan aşiretlere birden fazla alay kurabilme imkanı tanınırken, nüfusu az olan aşiretlere de bölük ya da bölükler kurma hakkı tanınmıştır.
- Alayların birleştirilmesi kumandan emri olmaksızın savaş halleri dışında yasaklanmıştır.

Alaylar bir tarafında ayetler diğer tarafında padişah tuğrasının olduğu kırmızı atlastan yapılmış sancaklara sahip olacaklardı³²³. Alaylara alınacak olan erkeklerden 17-40 yaş arası aşiret mensupları üç sınıfa ayrılarak 17-20 yaş arası “ibtidaiye”, 20-32 yaş arası “nizamiye”, 32-40 yaş arası “redif” sınıflarına yollanacaktı. Yine aşiret mensuplarından alaylara dahil olanlardan ikişer kişi askeri eğitim almak ve deneyim kazandıktan sonra kendi aşiret alaylarında rütbeli olarak görev alabileceklerdi. Bunlara ilave olarak, Hamidiye Alaylarının silah, cephane ve sancak dışındaki ihtiyaçları aşiretler tarafından karşılanacaktı.

Nizamnamenin göze çarpan maddelerinden biri de 19. maddedir. Bu madde *“Asâkir-i Hâmidiye Süvari Alayları Türkmen ve Karakalpak ve Kürt ve Arab aşâirinden (aşiretlerinden) mürettep olduğundan bu akvama (kavimlere mensup olanlardan her birinin elbisesi mensup olduğu kabâil (kabileler) ve aşâirin iktisa edegeldikleri (giydikleri) şekil ve kıyafette bulunması münasip ve muvafık olacağından şimdilik üç numune intihab olunmak... şarttır. Üzerilerinde ahâli-yi sâiereden fark olunacak surette alayın ismi ve numarası yazılı bir alâmet-i fâriki bulundurulacaktır”* şeklinde belirtildiği üzere alayların sadece Kürtlerden teşekkül olmayacağı, bu unsurlarla beraber Türkmen, Karakalpak³²⁴, Arap aşiretlerinden de bireylerin bulundurulabileceği belirtilmiştir.

³²³ Karadış, *II. Meşrutiyet...*, s. 40.

³²⁴ Çamsoy, *Milli Mücadele...*, s. 40.

Nizamnamede dikkat çeken bir husus da her alayda rütbeli aşiret mensuplarına merkezden atanan bir rütbelinin eşlik edeceğidir. Böylece merkezi otorite kontrolünde olacak aşiretlerin, devlete karşı herhangi bir eyleme girmesinin önü alınabilecekti³²⁵.

Nizamnamenin kabul edilmesiyle, aşiret reisleri İstanbul'a veya IV. Ordu³²⁶ merkezi olan Erzincan'a giderek devlete ve padişaha olan bağlılıklarını bildirmişlerdir. Aşiretler birbirleriyle yarış edencesine Hamidiye Alaylarına katılmışlardır. Aşiretlerin, Hamidiye Alaylarına çok hızlı bir şekilde kaydolmaları şüphesiz ki nizamnamede mevcut olan bazı maddelerle ilgiliydi. Bu maddelerle alay mensupları askerlikten muaf olacak, maddi kaynak sağlanacaktı. Böylece aşiretlerin itibarları artacak ve diğer aşiretlerle rekabet edebilecekti. Alayın kurulmasıyla yaşanan bu gelişmelerin yanında, alayın teşkili İstanbul ve Doğu bölgeleri arasındaki iletişimi kuvvetlendirdiği gibi merkezi gücünde bölgede hissedilmesini sağlamıştır.

Hamidiye Alaylarının kurulması sadece askeri olarak düşünülmemişti. 20 Ekim 1890 tarih ve 233 sayılı yasayla 1891 yılında Kürt aşiretlerden oluşturulmaya başlanan Hamidiye Alaylarının bölge üzerinde siyasi, sosyal ve ekonomik olarak birçok değişim yaşatmıştır³²⁷. Alayların kurulması ile beraber Rus sınır güvenliği, aşiretlerin devlete bağlılığı sağlanacak ve bölge asayışı ile beraber Ermenilerin isyan girişimlerine karşı bir önlem alınmış olunacaktı. Alayların kurulması ile beraber diğer bir fayda da şeyhlerin nüfuzları azaltılmış olacak ve padişahın otoritesi güçlenmiş olacaktı³²⁸.

Askeri kaidelerle kurulmasına başlanan ve başlangıçta altı olan Hamidiye Alaylarının sayısı kısa zamanda otuz altıya kadar ulaşmıştır. Alaylara merkez olarak Rus sınırına yakın Erzurum-Van arasında olan bölgede bir merkez kurularak Rus tehlikesine karşı önlem alınmıştır. Urfa-Mardin arasında kurulan bir başka alay merkezi ile de İngiltere tehdidine karşı önlem alınmak istenmiştir. Alayların bu yerlerde öncelikli olarak kurulmasındaki bir diğer faktör de, buralarda çıkabilecek Ermeni hareketlenmelerine karşı tedbir alındığı söylenebilir³²⁹.

Hamidiye Alaylarına katılmayı kabul eden aşiret reisleri, İstanbul'a davet edilmiş ve bu davetlerinin süreleri bir kadar olmuştu. Aile bireyleri ile bu davete iştirak

³²⁵ Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid...*, s. 33-37.

³²⁶ BOA., Y.A.HUS., 306/102, 17/S/1312 (H), (20 Ağustos 1894).

³²⁷ Çamsoy, *Milli Mücadele...*, s. 39.

³²⁸ Engin, *Hamidiye Hafif...*, s. 2.

³²⁹ Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid...*, s. 38.

eden aşiret reislerine Sultan II. Abdülhamid tarafından nişan ve hediyeler verilmek suretiyle aşiretlerin devlete bağlılıkları temin edilmeye çalışılmıştır³³⁰. Gerçekten de Hamidiye Alaylarının kuruluş amacının temellerinden biri de Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetini bölgede hissettirebilmesi vardı ve Kürt aşiretlerinden kurulu olan Hamidiye Alayları, kırsalda ki güvenliği sağlamakla da görevlendirilmişti³³¹.

Hamidiye Alaylarından beklenen bir başka fayda da güçlü bir konumda olan eşraf zümresine karşı, bu alaylar devlet için bir denge unsuru olacaktı. Yine alaya katılan Kürtlerin devlet kademesinde itibarları artmış, gayrimüslimlere karşı güçlenmiş, Kürtler arasında milliyetçilik fikirlerinin yaygınlık kazanması engellenmiş ve Ermeni bağımsızlık hareketleri bu alaylar sayesinde büyük bir engelle karşılaşmıştır³³².

Hamidiye Alaylarının kurulmasıyla beraber bölgede nüfus sayımı yapılmış ve bölgenin nüfus oranı hakkında daha sağlıklı bilgiler edinilmiştir. Bununla beraber masrafsız bir ordu kurulması sağlanmış ve bölge ileri gelenlerinin Padişaha bağlılıklarını bildirmekte yarışa girdikleri görülmüştür³³³. Kısa zaman içerisinde büyük bir güç haline gelen Hamidiye birliklerinin sayısı yıllara göre şu şekilde artmıştır: 1892'de 45'e, 1893'de 56'ya, 1894'de 58'e, 1898'de 60'a ve 1901'de de 65 tane alay sayısına ulaşılmıştır³³⁴.

Hamidiye Alaylarının kuruluş nedenlerini maddeler halinde şu şekilde sıralayabiliriz:

- Merkezi otoriteyi tesis etmek,
- Doğu ve Güneydoğu'daki aşiretlerden faydalanarak, devlet otoritesine bu bölgelerde kurmak,
- Dış güçlerin bölgedeki nüfuzlarını kırmak ve bu güçlerin bölgede kurulmasını düşündükleri Ermeni devletinin Osmanlı topraklarında kurulmasını engellemek,
- Osmanlılık fikrinin ikinci planda kalmasıyla İslam birliği düşüncesini gerçekleştirmek³³⁵.

³³⁰ Şen, *II. Abdülhamid'in Kürt...*, s. 175-176.

³³¹ Güven, *Kürt-Ermeni...*, s. 141-142.

³³² Fırat, *Siyasi Bir...*, s. 159.

³³³ Engin, *Hamidiye Hafif...*, s. 3.

³³⁴ Kartın, *Mustafa Kemal...*, s. 49.

³³⁵ Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid...*, s. 29-30.

Hamidiye Alaylarının kurulması kararı başta Ermeniler olmak üzere İngiltere ve Rusya'yı rahatsız etmişti. Çünkü İngiliz ve Rus kışkırtmasıyla Ermenilerin çıkardıkları olaylar, Hamidiye Alaylarının kurulmasıyla kesintiye uğramıştı. Bölgedeki bu durum üzerine Rus ve İngiliz görevlilerinin Ermenileri kışkırtmaya devam ettikleri ve Osmanlı Devleti'ne Ermenilerin Hamidiye mensuplarından zarar gördüklerini beyan eden şikâyet dilekçeleri göndermişlerdi³³⁶. Dış güçler bu şekilde bölge güvenliğini sağlayan Hamidiye Alaylarının faaliyetlerinin durdurulmasını ve bu alayların kaldırılmasını hızlandırmak istemişlerdi³³⁷. Özellikle Rusya'nın Hamidiye Alayları'nı büyük bir güç olarak görmesi ve bu alaylardan çekindikleri için Rusların Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki faaliyetlerinin kesintiye uğradığı Rus askeri raporlarına yansımıştır³³⁸.

Herhangi bir olaya karışmış aşiretlerin, bağlı oldukları alay merkezine danışılmadan sorgulanamaması, mahalli otoriteler ile askeri otoriteler arasında kopukluğa neden olmuştur³³⁹. Bu durumun farkında olan ve kendilerine tanınan ayrıcalıklardan faydalanan aşiretlerin, başlarına buyruk bir şekilde hareket ettikleri bilinmektedir³⁴⁰. Ayrıca alayların genel olarak Sünni Kürt aşiretlerinden oluşturulması bölgedeki diğer mezheplere karşı Sünnilerin devlet destekli güçlerinin artmasına yol açmıştır³⁴¹.

Hamidiye Alayları ile ilk nizamnamenin dört yıllık uygulanmasının ardından Osmanlı yöneticileri tarafından ikinci bir nizamname hazırlanması gereği duyulmuştur. 1896 yılında hazırlanarak yürürlüğe konulan bu nizamname ile ilk nizamnamenin eksiklikleri giderilmeye çalışılmıştır. 12 kısım, bir zeyl ve 121 maddeden oluşan nizamname, Hamidiye Alaylarının meydana getirdiği olumsuzluğu yok etmek, alaylar üzerindeki devlet otoritesini artırmak ve alayların faaliyetlerini bahane ederek Osmanlı Devleti'ne dış devletler tarafından baskı yapılabilme ihtimalini ortadan kaldırmak için hazırlandığı söylenebilir³⁴².

³³⁶ BOA., Y.PRK.ML., 12/9, 19/Ş/1308 (H), (30 Mart 1891).

³³⁷ Engin, *Hamidiye Hafif...*, s. 5.

³³⁸ Suat Akgül, "Doğu Anadolu'da Osmanlı-Rus Rekabeti ve Kürtler, Osmanlı", *Yeni Türkiye Yayınları*, C. 2, Ankara 1999, s. 542-543.

³³⁹ BOA., DH.TMIK.M., 58/26, 06/R/1316 (H), (24 Ağustos 1898).

³⁴⁰ Güven, *Kürt-Ermeni...*, s. 142-143.

³⁴¹ Sait Ebinc, *Doğu Anadolu Düzeninde Aşiret-Cemaat-Devlet (1839-1950)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008 (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 98.

³⁴² Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid...*, s. 55.

Bir türlü düzene sokulamayan Hamidiye Alayları, gösterilen iyi niyete, ilan edilen nizamname, ferman ve layihalara rağmen istenilen sonucu vermemiştir³⁴³. Aşiretlerdeki bu başıbozukluk ve düzene sokulamayıp, bölge karakteri ile devletin iç ve dış politikadaki yaşadığı gelişmelere bağlanmaktadır. Aşiretlerin neden olduğu bütün olumsuzluklara rağmen Hamidiye Alayları, II. Abdülhamid tarafından desteklenmiştir. Her ne kadar alaylı aşiretler düzene sokulamamış olsa da kuruldukları bölgelerde Ermeni faaliyetlerine bir engel teşkil etmiş ve Ermeni devletinin bu bölgelerde kurulmasının aşiretler sayesinde önlendiği görülmüştür³⁴⁴. Bütün bu gelişmelerin yanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri ile Payitaht arasındaki ilişkilerin gelişmesine en büyük katkıyı, 1891’de kurulmasına başlanan Hamidiye Alayları sağladığı inkâr edilemez bir gerçek olmuştur. Alayların kurulmasının ardından bölgedeki aşiretler arası sorunlar devlet ya da devlet görevlileri tarafından kısmen giderilmiştir. Alayların devlete sağladığı katkılardan biri de eşraf zümresinin gücü kırılarak bir güç dengesi oluşturulmuştur³⁴⁵.

İslam birliği ve reformları gerçekleştirme düşüncesi olduğu bilinen II. Abdülhamid’in, merkezîyetçiliğe önem vermesi şartların gerektirdiği kaçınılmaz bir sonuç olmuştur³⁴⁶. Osmanlı yönetimi, doğu vilayetlerindeki gücünü daha etkin kılmak için yaptığı çalışmalar II. Meşrutiyet’ten sonra da devam ettirmiştir. Bu çalışmalar içerisinde önemli olarak görülen güçlü ailelerin nüfuzlarının kırılarak merkezin otoritesini tesis etmek olmuştur³⁴⁷.

3.2.2. Aşiret Mektepleri

Aşiret mekteplerinin açılma amaçları diğer eğitim kurumlarından farklı olmuştur. Şöyle ki, diğer okullar ilim-teknik merkezli ve halka açık bir şekilde oluşturulurken aşiret mektepleri Osmanlı tebaasının sadece belli bir kesimine hitap etmekteydi. Adından da anlaşılacağı üzere bu okullar sadece aşiret çocuklarının eğitim göreceği okullardı. Bu okulların açılış sebeplerini maddeler halinde şu şekilde verilebilir:

³⁴³ BOA., Y.PRK.ASK., 101/43, 08/Ca/1312 (H), (7 Kasım 1894).

³⁴⁴ Bayram **Kodaman**, “Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri)” *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, Erciyes Üniversitesi Yayınları No:184, Kayseri 2011, s. 374-375.

³⁴⁵ Karadiş, *II. Meşrutiyet...*, s. 45.

³⁴⁶ Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid...*, s. 22-23.

³⁴⁷ Güven, *Kürt-Ermeni...*, s. 149.

- Merkezden uzak olan Arap aşiretlerinin milliyetçilik düşüncesinden etkilenmemesi ve İngiltere gibi emperyalist devletlerin bölgede nüfuzlanmasının önüne geçilmek istenmesi,
- Bu okullarda dersler görerek Osmanlı kültürünü yakından tanıyacak olan aşiret çocuklarının Hilafete ve devlete bağlı bireyler olarak yetiştirilmesinin mümkün olabileceği,
- Zaman zaman devlete karşı isyan ve eylemlerde bulunan aşiretlerin kontrol altına alınmak istenmesidir.

Yukarıdaki sebeplerden dolayı II. Abdülhamid tarafından aşiret okullarının açılması için bir layiha hazırlanması konusunda Fahr-i Yâver ve Ferik Osman Nuri Paşa'ya talimat vermiştir. Ferik Osman Nuri Paşa tarafından 9 Haziran 1308 (1892) tarihinde hazırlanan ve açılacak olan mektebin açılma sebepleri, okutulacak dersler ile ders programının yazılı olduğu layiha hazırlanmıştır. Bu süreçten sonra hazırlanan Aşiret Mektebi tezkeresi Padişah Sultan II. Abdülhamid tarafından 11 Temmuz 1308 tarihinde onaylanmıştır. 12 maddelik bu nizamnamenin içeriği şöyledir:

- *Okulun durumu: Beş yıllık parasız yatılı devlet okuludur.*
- *Okulun gayesi: Arap aşiretlerine medeniyet götürmek, onların Saltanat ve Hilâfet makamına olan bağlılıklarını arttırmak, “şer'an ve kanunen mükellef oldukları sadâkat-ı kalbiyye ve vezâif-i diniyyelerini takviye ve te'kîd" eylemektir.*
- *Talebeler: Okula 12-16 yaşlarında zihnen ve bedenen sağlam Arap aşiret çocukları alınacaktır. İlk yıl 50, diğer yıllar 40'ar talebe alınarak okul mevcudu 210 olacaktır. Talebelere yılda 30'ar kuruş maaş verilecektir. Mezun olacaklara, kendi aşiretlerine döndüklerinde, oralarda açılacak okullarda muallimlik veya diğer vazifelerde memuriyet verilecektir.*

Bu okulda okutulacak dersler dini ağırlıklı olup hesap derslerinin de verileceği belgelerde geçmektedir. Ayrıca Türkçe derslerin verileceği bilgisi de belgelerde yer almaktadır.

1892 yılında İstanbul'daki Esmâ Sultan Sarayı'nda Aşiret Mektebinin faaliyet göstermesinden bir süre sonra Hamidiye Alaylarında bulunan aşiret reisleri, çocuklarını açılan okula yollamak için müracaatlarda bulunmuşlardır. Osmanlı merkezi tarafından değerlendirilen bu müracaatlar uygun görülerek her aşiretten birer çocuğun İstanbul'a

gönderilmesi hususunda 1892 yılında bir irade çıkarılarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki aşiret çocuklarının bu mektebe gönderilmesinin önü açılmıştı³⁴⁸.

Yaklaşık 15 yıl boyunca hizmet veren Aşiret Mektepleri, öğrencilerin verilen yemekleri beğenmeyerek okul yönetimine karşı isyan etmeleri sonucunda Şubat 1323 (1907) yılında kapatılmıştır. İlk önce Arap aşiretlerin devlete bağlılığını arttırmak amacıyla açılan Aşiret Mekteplerine Kürt ve Arnavut öğrencilerde kabul edilmiştir³⁴⁹.

³⁴⁸ Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid...*, s. 67-80.

³⁴⁹ Karadiş, *II. Meşrutiyet...*, s. 46.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, kuruluşundan yıkılışına kadar, hâkimiyetinde bulunan insanların dinî, ırkî ve lisanî farklılığına karşı her zaman hoşgörölü ve adil davranmıştır. Ancak Batılı devletlerin Osmanlı toplumları üzerindeki faaliyetleri sonucunda Osmanlı toplumundaki barış zedelenmiştir.

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti için büyük değışim ve gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Önce Avrupa'yı ardından da genel olarak tüm dünyayı etkileyen Fransız İhtilali'nden doğan milliyetçilik akımının, farklı etnik grupları bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti'ni de etkilemesi kaçınılmaz olmuştur. Osmanlı Devleti'nin milliyetçilik akımına karşı verdiği mücadele, Osmanlı Devleti'nin yaşamasını istemeyen Batılı devletlerin girişimleri sonucunda başarıya ulaşamamıştır. Osmanlı Devleti içerisinde bulunan etnik grupların milliyetçilik akımına verdiği tepki ise zaman olarak farklılık gösterse de XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başları bu tepkilerin en yoğun olduğu dönem olmuştur..

Stratejik olarak büyük öneme sahip olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaşamını devam ettirmiş olan Ermeniler ve Kürtler, bulundukları coğrafya dolayısıyla sürekli olarak mücadele alanı içerisinde kalmışlardır. Bu iki toplum arasında yüzyıllardan beri süregelen dostluğun XIX. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş azalmaya başladığı görölmüştür. Elbette bu dostluk sürecinde her toplumda olduğu gibi bu iki toplum arasında da huzursuzluğun olduğu dönemlere rastlamak mümkündür. Huzursuzluğun temel nedenleri genel olarak arazi, mera kavgaları ve göçebe olan Kürt aşiretlerin her iki topluma verdiği rahatsızlıkları sıralamak mümkündür. Halledilebilen bu sorunlar XIX. yüzyılın sonlarına doğru yerini, halledilmesi güç olan meselelere bırakmıştır.

Osmanlı toprakları üzerinde XIX. yüzyıldan itibaren Batılı devletlerce başlatılan nüfuz ve çıkar mücadelesi; Ermenileri ve Kürtleri bu mücadelede araç olarak kullanma çabasına dönüşmüştür. Misyonerler aracılığıyla başlatılan nüfuz mücadelesinde hedef olan Kürtler, Müslüman olmaları münasebetiyle Hristiyan olan Batılı devletlerin

politikalarına pek fayda sağlayamamış olacak ki bu devletler, Hristiyan olan Osmanlı Ermenilerini *din kardeşliği dayanışması* adı altında çıkarları için kullanmışlardır.

Balkan devletlerinin Osmanlı Devleti'nden kopması ve Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan yenilgiyle ayrılması Kürtlerle Ermeniler arasındaki ilişkilerin dönüm noktası olmuştur. Bu süreçten sonra başlayan Ermeni komite faaliyetleri Kürtlerle Ermenilerin kanlı mücadelelerine neden olmuştur. Batılı devletlerce ve Ermeni din adamlarınca maddi-manevi olarak desteklenen Ermeni komite üyeleri Anadolu'nun neredeyse tamamında eylemlerde bulunmuşlardır. Komite üyeleri Batılı devletlerin desteğini sağlamak maksadıyla Ermenileri de katletmekten geri durmamışlardır. Yaşanan olaylar karşısında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kürt aşiretlerden oluşan Hamidiye Alaylarını kurarak tedbirler almaya çalışan Osmanlı Devleti, yine bu aşiretleri de itaat altında tutmak için Aşiret Mekteplerini kurmuştur. Nihayetinde Hamidiye Alaylarının kontrol altına alınamaması, komitelerin ve Batılı devletlerin faaliyetleri neticesinde Kürt-Ermeni ilişkilerindeki dostane münasebetlerin yerini düşmanlık almıştır.

33 yıllık saltanatı döneminde devletin kötü gidişatını engellemeye çalışan Sultan II. Abdülhamid dönemi çalışmalarının önemli bir adımını merkeziyetçilik faaliyetleri oluşturmaktadır. İç siyasette bu yöndeki gelişmeler dikkat çekerken dış politikada da II. Abdülhamid'in denge politikası göze çarpmaktadır. Bu dönemde Batılı güçlerin artık parçalanmasına kesin gözüyle baktıkları Osmanlı Devleti'nde, büyük bir sıkıntı yaşatacak olan Ermeni meselesinin ortaya çıktığı görülmektedir.

Ermeni meselesinin temellerinin XIX. yüzyıl ortalarından başlayarak II. Abdülhamid döneminde doruk noktasına ulaştığını söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü Berlin Kongresi'ne katılan Ermeni heyetinin (Hrimyan ve Narbey), bu kongreye bir proje sunmaları, Ermenilerin uzun süreden beri Osmanlı Devleti'ne ihanet ettiklerinin açık bir belgesi niteliğindedir. Bir milletin geleceğini ilgilendiren, böylesi önemli bir konu için hazırlanacak projenin kısa dönem içinde hazırlanmasının imkânsız olduğu ortadadır.

Osmanlı Devleti'nde *Millet-i Sadıka* olarak adlandırılmış olan Ermeni toplumunun böylesine büyük bir sorun olarak ortaya çıkması, kuşkusuz ki Doğu ve Güneydoğu Anadolu üzerinde çıkarları olan Batılı devletlerin planları sonucunda

gelişmiş bir durumdur. Suni olarak ortaya çıkarılan Ermeni meselesine, bölgedeki Kürt halkı da dâhil edilmek istenmiş ancak bu istek Kürtlerin devletine olan sadakati ve Hilafete olan bağlılıktan ötürü gerçekleşmemiştir.

Kürtler, tebaası oldukları Osmanlı Devleti karşısında Sultan II. Abdülhamid döneminde Ermeniler gibi büyük ve kitlesel isyan faaliyetleri içerisinde olmamışlardır. Kürtlerin hareketlenmeleri devletin bazı uygulamalarına karşı belli başlı aşiretlerin faaliyetleri ile sınırlı kalmıştı. Ermenilerin çıkardıkları hareketlenmeler ise devlete karşı isyan halini almış ve açık açık yayınladıkları bağımsızlık bildirileri doğrultusunda hareket etmişlerdir.

Ermeni meselesinin Osmanlı Devleti'ne komşu ülkelerde bulunan Ermeniler içerisinden çıkmayıp sadece Osmanlı sınırları ile sınırlı kalmış olması Ermenilerin, Batılı güçler tarafından kullanıldığını açıkça göstermektedir. Şayet Batılı devletler gerçekten Ermeni meselesi ile ilgilenmiş olsalardı, Osmanlı Ermenileri dışında kalan Rusya ve İran Ermenileri için de faaliyet göstererek bütün Ermenileri tek çatı altında toplar ve bir Ermeni devletinin kurulmasına katkıda bulunurlardı. Yine Batılı devletlerin politikalarındaki samimiyetsizlik bu devletlerin Ermeni meselesinden söz etmedikleri vakit, ortada herhangi bir sorunun kalmadığı, müdahaleleri olduğu vakit ise Ermeni meselesinden ortalığı ayağa kaldırdıklarından anlaşılabılır.

Yüzyıllarca komşuluk ve dostluk çerçevesinde geçen Kürt-Ermeni münasebetlerinin 93 Harbi'nden sonra düşmanlığa dönüşmesi Batılı devletlerin politikalarının ve milliyetçilik akımının bir sonucudur. Elbette Kürtler ve Ermeniler arasında zaman içerisinde sorunlar meydana gelmiştir. Ancak bu sorunlar 93 Harbi'nden sonra ortaya çıkmış olan sorunlarla karıştırılmamalıdır. Çünkü 93 Harbi'nden sonra, nifak tohumları eken Batılı devletlerin devreye girmesiyle, Ermenilerle Kürtler arasındaki halledilebilecek sorunlar ne yazık ki sonu gelmez bir düşmanlığa dönüşmüştür.

İNDEKS

- 93 Harbi, 28, 30, 53, 59, 60, 61, 62
 ABD, ii, 40
 Adana, 41, 69
 Adilcevaz, 23
 Afrika, 17, 49, 58
 ağa, 76
 Ahmet Muhtar Paşa, 60
 Akdeniz, 17, 18, 49, 58, 59
 Akkoyunlular, 19
 Aleksander Jaba, 59
 Almanya, 31, 40, 52, 54, 66, 67, 68, 80, 85, 108
 Amasya, 69
 American Board Of Commissioners For Foreign Missions, 69
 Amerika, 42, 43, 58, 66, 69, 70, 71, 72, 76, 109
 Anadolu Selçuklu Devleti, 22
 Anavatan Müdafileri, 33, 39
 Ankara, xi, 17, 19, 20, 22, 27, 31, 32, 37, 40, 41, 42, 43, 49, 55, 56, 60, 61, 69, 72, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111
 Antep, 42, 69, 81, 109
 Arap, 19, 26
 Arapkir, 69, 76, 81
 Araratlı Cemiyeti, 39
 Armenekan, 40
 Armenekan Partisi, 40, 83
Armenekon, 82
 Armenia Travels And Studies, 34
 Armenian Attracities, 71
 Armenian Massacres or The Sword Of Muhammed, 71
 Avedis Nazarbeg, 42
 Avrasya, 58
 Avrupa, 28, 31, 32, 33, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 49, 50, 51, 53, 55, 58, 61, 64, 66, 67, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 86, 95, 105, 109
 Avusturya, 30, 31, 40, 52, 53, 82
 Ayastefanos, iv, v, 14, 30, 31, 53, 54, 63
 Aziziye, 40
 Bağdat Demiryolu Projesi, 68
 Balkan, 19, 36, 40, 60
 Basra, 49, 60
 Basra Körfezi, 49
 Bayan Bishob, 46
 Belçika, 40
Berlin, 31, 32, 33, 36, 53, 54, 60, 61, 63, 66, 84, 85, 96
 Berlin Antlaşması, 32, 36, 63
 Beyazıt, 64
 Birecik, 69
 Bismark, 31
 Bitlis, 26, 27, 35, 65, 69, 73, 76, 81, 83, 104, 107, 114
 Bizans, 19, 21
 Bleeding Armenia, 71
Boğazkesen, 82

- British and Foreign Bible Society, 69
 Bulgaristan, 37, 59
 Bursa, 69
 Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 19
 Celalettin Bey, 79
 Celali, 24
 Celayirliler, 19
 Cenevre, 42
 Cuinet, 34
 Çaldıran Savaşı, 17, 23
 Çerkez, 26, 54, 70
 Çorum, 40
 Daily Chronicle, 58
 Daily News, 58
 Daily Telegraph, 58
 Damadyan, 78
 Dersim, 29, 44, 46, 60, 118
 Develi, 40
 Divan-ı Harb, 64
 Divriği, 80
 Diyarbakır, 19, 26, 27, 46, 67, 73, 76, 83, 110
 Diyarbekir, 69, 81
 Doğu Anadolu, 17, 18, 22, 25, 32, 41, 46, 58, 61, 62, 63, 73, 75, 82, 85, 87, 105, 108, 109
 Doğu Cemiyeti, 39
 Dr. Dillon, 80
 Eçmiyazin, 64
 Eğin, 81
 Elbistan, 69
 Eleğüş Bengütaşı, 20
 Eleşkirt, 64
 Elizabettpol, 39
 Ermeni Dostları Cemiyeti, 56
 Ermeni İhtilal Cemiyetleri Birliği, 40
 Ermeni Yardım Fonu, 56
 Ermeni Yurtsever Derneği, 56
 Ermenistan, 18, 19, 33, 40, 41, 44
 Ertaşı, 24
 Erzincan, 69, 76, 81, 89
 Erzurum, 25, 33, 39, 59, 60, 65, 69, 73, 76, 77, 81, 83, 89
 Fatih Sultan Mehmet, 23
 Fedakârlar Cemiyeti, 39
 Frank Scudamore, 80
 Fransa, 17, 31, 41, 50, 52, 55, 57, 58, 61, 65, 66, 67, 79, 82
 Gayi Ağê, 76
 Gemerek, 40
 Genç Türkiye ve Ermeniler, 34
 General Bikker, 46
 Gertrude, 46
 Gladstone, 56
 Goyan, 24
 Gregoryen, 51
 Gülizar, 76
 Güneydoğu Anadolu, ii, 19, 29, 32, 33, 35, 36, 46, 49, 50, 57, 58, 60, 83, 92, 95, 96
 Gürcistan, 40
 Haçin, 69
 Haçlı, 46
 Haik, 70
 Hakkâri, 24, 73
 Halep, 26

- Hamidiye Alayları, 86, 90, 92
- Hamlin, 42
- Hamparsum Boyacıyan, 78
- Harput**, 34, 35, 69, 76, 81
- Harzemşahlar, 19
- Hayastan, 19
- Haydaranlı Aşireti, 24
- Hayırsever Cemiyeti, 39
- Henry Trotter, 55
- Hepworth, 42
- Hersek, 59
- Hınçak, 33, 38, 39, 42, 43, 45, 72, 78, 84, 107
- Hristiyan, 42, 46, 51, 61, 65, 71, 73
- Hısn-ı Mansur, 25
- Hindistan, 52, 58
- Hrimyan, 96
- I. Meşrutiyet, 13, 37, 79, 107
- II. Abdülhamid, ii, 22, 29, 32, 68, 77, 79, 85, 90, 92, 96, 105
- II. Abdülhamit, 18, 28, 74, 75, 107
- II. Nikola, 60
- II. Wilhelm, 54, 67
- Irak, 19, 21, 73
- Islahat Fermanı, 37
- İlhanlılar, 19
- İngiliz Ermeni Derneği, 56
- İngiltere, 17, 18, 28, 31, 32, 33, 36, 40, 41, 46, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 76, 77, 79, 80, 82, 85, 89, 91, 106, 107, 111
- İran, 19, 20, 40, 43, 44, 59, 74, 81
- İskenderun, 60
- İstanbul, 17, 18, 20, 21, 22, 33, 45, 46, 51, 52, 57, 63, 68, 77, 78, 80, 89, 104, 106, 108, 110, 111
- İstanbul'da Ermeni Piskopos Havakim, 22
- İsviçre, 40, 42
- İtalya, 30, 31, 42, 67, 82
- İttihat ve Terakki Cemiyeti, 47
- İzmir, 69
- Japonya, 65
- Jevasky, 79
- Kadınlar Cemiyeti, 39
- Kafkaslar, 17, 59
- Kafkasya, 38, 39, 40, 43, 62
- Kanuni Sultan Süleyman, 65
- Kara Haç, 39
- Karadeniz, 18, 54, 58, 60, 108, 109
- Karakoyunlular, 19
- Karatodori Paşa, 31
- Kars, 23, 60, 62
- Kasabyan Artin, 67
- Katolik, 26, 51, 65, 66
- Kavara, 73
- Kayayan, 56
- Kayseri, 40, 69, 76
- Khrimian, 31
- Kıbrıs, 41, 53, 54
- Kıpti, 26
- Kırım Savaşı, 60
- Kızılbaş, 26
- Kilikya Cemiyeti, 39
- Klayton, 46

- Kudüs, 52
- Kulp, 73
- Kumkapı, 33, 78
- Kurtuluş ve Birlik Cemiyeti, 39
- Kuzeydoğu Anadolu, 19
- Kürdistan, 20, 21, 22, 47, 48, 55, 84, 104, 110
- Kürdistan Azm-i Kavi Cemiyeti, 47
- Kürt Millet Fırkası, 48
- Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti, 47
- Kürt Talebe Hiva (Umut) Cemiyeti, 48
- Kürt Tamim-i Maarif ve Neşriyet Cemiyeti, 48
- Kürt Teali Cemiyeti, 47, 48
- Kürt Teali Nisyan Cemiyeti, 48
- Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti, 47
- Kürt Teşkilat-ı İctimaiye Cemiyeti, 48
- Kürtçülük, 27, 29, 36, 41, 46, 55, 61, 76, 77, 82, 84, 86, 106
- Kürti, 20
- Layard, 31, 57
- Londra, 31, 41, 56, 84
- Lusignan, 31
- Lynch, 34
- M. L. Bell,, 46
- Ma'muratü'l Aziz, 25
- Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ni, 86
- Macaristan, 30
- Madeti, 24
- Malatya, 25, 35, 69, 76, 81
- Mamuret'ül-aziz, 73, 83
- Maraş, 69, 76
- Marcel Leart, 33
- Mardin, 69, 89
- Marksist, 42
- Marsilya, 41
- Mayewski, 27, 39, 46, 107
- Mecit Bey, 79
- Medine, 77
- Mehmet Ali Paşa, 31
- Melikoff, 62
- Merzifon, 40, 43, 69, 81
- Meyasal, 39
- Mıhtaryan-Muradyan, 66
- Mısır, 55, 56
- Millet-i Ermeni, 26
- Millet-i Ermeni Katolik'i, 26
- Millet-i İsalı, 26
- Millet-i Keldani, 26
- Millet-i Rum, 26
- Millet-i Rum Katolik, 26
- Millet-i Sadıka, 96
- Millet-i Süryani, 26
- Minar Tcheraz, 31
- Minorsky, 59
- Miran, 24
- Moskova, 59
- Mösyö Rupen, 67
- Musa Bey**, 76, 77
- Musul, 73
- Muş, 46, 67, 73, 76, 81
- Müslüman, 21, 24, 26, 27, 36, 40, 61, 62, 63, 67, 69, 73, 76, 78, 81, 86, 97
- Müşavir Tirotir, 46
- Müşir Zeki Paşa, 87
- Narbey, 31, 96

- Nasturi, 55
- Nasturiler, 24
- Nelidof, 30
- Oden Hedin, 57
- Okul Sevenler Cemiyeti, 39
- Orta Asya, 21, 58, 64
- Orta Doğu, 21
- Ortadoğu, 17, 21, 49, 58, 69
- Osmanlı Arşivi, xi, 15, 37, 41, 102, 110
- Osmanlı Devleti, 14, 17, 22, 23, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 36, 38, 40, 42, 45, 46, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 79, 81, 82, 84, 85, 86, 90, 91, 95, 96, 97, 106, 108, 109
- Ömer Bey, 79
- Palu, 69
- Panslavizm, 67
- Papazyan, 31
- Parakorzagan, 39
- Paris, 31, 53, 66, 84
- Petersburg, 59, 84
- Petro, 59
- Protestan, 25, 51, 52
- Radolin, 68, 80
- Ramgavar, 40
- Robert Koleji, 42
- Roma, 31, 84
- Romen, 86
- Rus, 19, 27, 30, 32, 38, 39, 42, 46, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 67, 69, 74, 79, 82, 83, 86, 87, 89, 91, 107
- Rusya, 17, 28, 30, 31, 32, 33, 36, 38, 40, 43, 44, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 74, 79, 82, 85, 91, 107, 108
- Safevi, 19, 22
- Saint Petersburg, 31
- Sanasaryan, 77
- Sanayi Devrimi, 52
- Sant Samatya, 40
- Sason, 50, 68, 71, 74, 75, 78, 79, 80, 81
- Sasun, 45, 73
- Shiple, 79
- Sırbistan, 59
- Sırp, 86
- Silahlılar Cemiyeti, 39
- Sipakanlı, 24
- Sir Mark Syks, 46
- Sivas, 34, 35, 43, 46, 69, 76, 80, 81, 83
- Siverek, 81
- Siyan, 73
- Standart, 58
- Stephan, 31
- Sultan Abdülhamid, 50, 67, 107
- Sultan Fatih, 22
- Şark, 46, 49, 50, 52, 55, 59, 66, 67, 68, 84, 86, 107
- Şark Meselesi, 31, 46, 49
- Şefik Bey, 79
- Şemsi, 26
- Şeyh Ubeydullah, 60
- Şikak, 24
- Talori, 73
- Tanzimat Dönemi, 28

- Tanzimat Fermanı, 37
- Tarsus, 69
- Taşnaksutyun, 40, 42, 45, 81, 84
- Tenos, 40
- Tiflis, 34
- Times, 58
- Timur Devleti, 19
- Tokat, 40, 69
- Tomayan, 56
- Tournebize, 34
- Trabzon, 69
- Truşak, 45
- Tuna, 53
- Türkiye, 18, 19, 21, 24, 30, 33, 34, 39, 41, 42, 43, 44, 57, 64, 107, 108, 109, 110, 129
- Türkiye Cumhuriyeti, 21
- Urfa, 69, 76, 89
- Uzakdoğu, 52, 55, 64
- Van, 24, 26, 27, 33, 34, 35, 39, 45, 46, 55, 67, 68, 69, 73, 82, 83, 89, 104, 107
- Vergazmeyal, 39
- Vilayat-ı Sitte, 28, 32, 40, 79, 83, 85, 87
- Vilbert, 79
- Visan, 46
- Washington, 70
- Westminster, 56
- Williams, 46
- Wilson, 46
- Worcester Daily Spy, 71
- Y. Muravyev, 38, 107
- Y. Topçiyen, 34
- Yakındoğu, 64
- Yavuz Sultan Selim, 23
- Yezidi, 26
- Yıldırım, 40
- Yozgat, 40, 69, 76
- Yunan, 18
- Yüzbaşı Clayton'un, 33, 56
- Zaza, 26

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

A.MKT.MHM. (Sadaret Mektubi Kalemi, Mühimme Kalemi):

749/21, 28/N/1306 (H), (28 Mayıs 1889); 751/1, 24/B/1312 (H), (21 Ocak 1895); 748/4, 05/C/1313 (H), (23 Kasım 1895).

BEO. (Babıali Evrak Odası):

438/32808, 16/M/1312 (H), (20 Temmuz 1894).

DH.MKT. (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi):

2070/28, 05/S/1313 (H), (28 Temmuz 1895); 1699/59, 25/C/1307 (H), (28 Aralık 1889); 1768/14, 22/S/1308 (H), (7 Ekim 1890); 1539/118, 29/Z/1305 (H), (6 Eylül 1888); 1601/52, 03/B/1306 (H), (5 Mart 1889); 1354/53, 08/L/1303 (H), (10 Temmuz 1886).

DH.TMIK. (Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu):

58/26, 06/R/1316 (H), (24 Ağustos 1898); 61/38, 13/C/1316 (H), (29 Ekim 1898).

Y.A.HUS. (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı):

330/34, 18/Z/1312 (H), (12 Haziran 1895); 328/12, 21/Za/1312 (H), (16 Mayıs 1895); 276/35, 07/Z/1310 (H), (22 Haziran 1893); 306/102, 17/S/1312 (H), (20 Ağustos 1894).

Y.EE. (Yıldız Esas Evrakı):

81/23, 30/N/1313 (H), (15 Mart 1896); 51/139, 22/Ş/1311 (H), (28 Şubat 1894); 96/1, 09/C/1312 (H), (8 Kasım 1894); 43/130, 18/N/1295 (H), (17 Ağustos 1878).

Y.MTV. (Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı):

165/218, 26/Ra/1315 (H), (26 Ağustos 1897).

Y.PRK.ASK. (Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzatı):

61/70, 02/Za/1307 (H), (20 Haziran 1890); 101/43, 08/Ca/1312 (H), (7 Kasım 1894); 153/106, 28/Ra/1317 (H), (6 Ağustos 1899); 56/90, 07/Z/1306 (H), (4 Ağustos 1889); 84/51, 22/M/1310 (H), (16 Ağustos 1892); 2/13, 03/L/1295 (H), (30 Eylül 1878); 255/56, 07/Ra/1326 (H), (9 Nisan 1908); 5/78, 24/L/1307 (H), (13 Haziran 1890).

Y.PRK.AZJ. (Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnalı):

17/116, 30/Ra/1308 (H), (13 Kasım 1890).

Y.PRK.BŞK. (Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı):

44/13, 28/Ca/1313(H), (16 Kasım 1895); 31/85, 29/Z/1310 (H), (14 Temmuz 1893); 32/94, 21/S/1311 (H), (3 Eylül 1893).

Y.PRK.EŞA. (Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik):

12/38, 21/RA/1308 (H), (4 Kasım 1890).

Y.PRK.ML. (Yıldız Perakende Evrakı Maliye Nezareti Maruzatı)

12/9, 19/Ş/1308 (H), (30 Mart 1891).

Y.PRK.MYD. (Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi):

1/74, 14/M/1298 (H), (17 Aralık 1880); 13/58, 20/S/1311 (H), (2 Eylül 1893).

Y.PRK.PT. (Yıldız Perakende Evrakı Posta ve Telgraf Nezareti Maruzatı):

15/75, 11/Ra/1315 (H), (10 Ağustos 1879).

Y.PRK.TKM. (Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği):

18/20, 27/Za/1307 (H), (15 Temmuz 1890); 37/6, 22/B/1313 (H), (8 Ocak 1896); 30/15, 08/R/1301 (H), (6 Şubat 1884); 19/9, 17/M/1308 (H), (2 Eylül 1890); 19/31, 13/Ra/1308 (H), (27 Ekim 1890); 15/12, 18/N/1306 (H), (18 Mayıs 1889); 16/30,

11/R/1307 (H), (5 Aralık 1889); 15/7, 13/N/1306 (H), (14 Nisan 1889); 19/7, 09/M/1308 (H), (25 Ağustos 1890); 18/13, 17/Za/1307 (H), (1 Temmuz 1890); 18/41, 24/Z/1307 (H), (25 Ağustos 1890).

Y.PRK.UM. (Yıldız Perakende Evrakı Umumi):

66/31, 27/Ca/1321 (H), (21 Ağustos 1903); 19/31, 16/Ra/1308 (H), (30 Ekim 1890); 1/71, 25/B/1296 (H), (15 Temmuz 1879).

KİTAPLAR

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1997.

Aslan, Faruk, *Bilâd-ı Ekrâd: Kürdistan Kürt Diyarının Bilinmeyen Saklı Tarihi*, Öteki Adam Yayınları, İstanbul 2013.

Bayraktar, Bayram, *20. Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayevky'nin Türkiye Gözlemleri (Van-Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistiği)*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2007.

Çay, Abdülhaluk M., *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Turan Kültür Vakfı Yayını, İstanbul 1996.

Fırat, Mustafa, *Siyasi Bir Cinayetin Anatomisi, Mehmet Şerif Fırat Olayı Ve Kürt Sorunu*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.

Gürün, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010.

İlter, Erdal, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 11, Ankara 1999.

Kılıç, Davut, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006.

Kocabaş, Süleyman, *Tarihte Türkler ve Kürtler Arasında 6 Kader Birliği 1058-2014*, Nasip Ofset, İstanbul 2014.

Kodaman, Bayram, *Türkler Ermeniler ve Avrupa – Les Turcs-Les Armeniens et L'Europe=Turks-Armenians and Europe*, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayın No:31, Isparta 2003.

-, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 67, Seri: IV, Sayı: A. 21, Ankara 1987.
-, *Ermeni Macerası (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayın No: 12, Isparta 2001.
- Küçük, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, Türk Dünya Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1986.
- Laçiner, Sedat, *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası*, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, Ankara 2008.
- Mayewski, Wilademir, *Yabancı Gözüyle Ermeni Meselesi*, Çev. Mehmet Sadık-Eyüp Şahin, Emniyet Genel Müdürlüğü, Ankara 2001.
- Mazıcı, Nurşen, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni (1878-1918)*, Der Yayınevi, İstanbul 1987.
- Norman, C. B., *Ermenilerin Maskesi Düşüyor*, Yayına Hazırlayan: Yavuz Ercan, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 1993.
- Özçelik, İsmail, *Ermeni Sorunu ve Gerçekler*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2005.
- Öztuna, Yılmaz, *Osmanlı Devleti Tarihi I (Siyasi Tarihi)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.
- Saray, Mehmet, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005.
- Sonyel, Salahi R., *Osmanlı Ermenileri Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009.
- Şaşmaz, Musa, *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, Kitabevi, İstanbul 2004.
- Şimşir, Bilâl N., *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, (Türkçesi: Şinasi Orel), Bilgi Yayınevi, Ankara 2011.
-, *Kürtçülük (1787-1923)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007.

Tetik, Ahmet, Melike Gürler, Çiğdem Aksu, *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyet'in İlanından Önce ve Sonra)*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları (Dün, Bugün, Yarın), İstanbul 1987.

MAKALELER

Akgül, Suat, “Doğu Anadolu’da Osmanlı-Rus Rekabeti ve Kürtler, Osmanlı”, *Yeni Türkiye Yayınları*, C. 2, Ankara 1999, 542-554.

Altıntaş, Zeynep, “1890 Yılına Kadar Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında İngiltere’nin Rolü”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2005, C. 7, S. 1, s. 150-183.

Avcı, Halil Ersin, “İngiltere’nin Asya Politikalarında Ermeniler (1878-1923)”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler)*, S. 1, C. 10, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 183-220.

Bağçeci, Yahya, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Anadolu’da Çıkan Ermeni İsyanlarına Karşı Osmanlı Devleti’nin Aldığı Askeri Tedbirler”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Y. 2008\1, S. 24, s. 317-331.

....., “İngiltere Başbakanı Lord Salisbury ve Ermeni Meselesi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Y. 2013\2, S. 35, s. 190-208.

....., “Osmanlı Devleti’nde Amerikan Misyonerlerinin Ermenilere Yönelik Eğitim Faaliyetleri”, *Turkish Studies*, Volume 3\4, Summer 2008, s. 169-192.

Biçer, Bekir, “Ortadoğuda Kürtler ve Türkler”, *The Journal Of Academic Social Science Studies*, Volume 6, Issue 6, June 2013, s. 231-261.

Dalyan, Murat Gökhan, “Adıyaman’da Protestanlık Faaliyetleri ve Protestan Ermeni Kilisesinin Kurulması”, *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, C. 3, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2009, s. 217-232.

-, “Kürt Hıristiyanlaştırılmasında Ermeni Rolü”, *Yeni Türkiye*, Y. 2014, S. 60, s.1-7.
- Doğan, Orhan, “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev’in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Y. 2008, S. 20, s. 307-328.
- İlter, Erdal, “Ermeni Meselesinin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere’nin Rolü”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Y. 1995, S. 6, s. 155-171.
- İmamoğlu, Hüseyin Vehbi ve Önder Deniz, “Şark Meselesinin Sultan Abdülhamid Döneminde Gayr-i Müslim Osmanlı Tebaası Üzerindeki İdari Açısından Sonuçları”, *Turkish Studies*, Volume 9/4, Spring 2014, s. 577-595.
- Kantarcı, Şenol, “Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında Rusya’nın Rolü”, *Yeni Türkiye*, 60/2014.
- Karaca, Taha Niyazi, “19. Yüzyılda İngiltere’nin Ermeni Politikaları”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler)*, S. 1, C. 10, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 221-262.
- Karpat, Kemal H.-Robert W. Zens, “I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid’in Saltanatı (1876-1909)”, *Genel Türk Tarihi*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 301-315.
- Kılıç, Davut, “Rus General Mayewski’nin Raporuna Göre Van-Bitlis Vilayetlerinde Ermenilerin Sosyal-Dini Yapısı ve Ermeni Meselesinin Gelişimi”, *Turkish Studies*, Volume 9/1, Ankara-Turkey Winter 2014, s. 259-269.
- Kodaman, Bayram, “II. Abdülhamit ve Kürt-Ermeniler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, S. 21, s. 131-138.
-, “Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri)” *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C. 1, Erciyes Üniversitesi Yayınları No:184, Kayseri 2011, s. 341-382.

- Kurtcephe, İsrail ve Suat Akgül, “Rusya’nın I. Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 6, Y. 1995, s. 249-256.
- Mangaltepe, İsmail, “Avrupalı Seyyahların ve Bazı Batılı Devletlerin Osmanlı Coğrafyasındaki Ermenilere Yönelik Destek Faaliyetleri”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler)*, S. 1, C. 10, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 29-44.
- Mert, Özcan, “Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler”, *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Y. 2003, S. 3, s. 143-174.
- Sarınay, Yusuf, “Rusya’nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)”, *Akademik Bakış*, C. 1, S. 2, Yaz 2008, s. 69-105.
- Soy, Bayram, “Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivine Göre II, Wilhelm Döneminde Almanya’nın Osmanlı Ermenilerine Yaklaşımı (1914’e kadar)”, *Karadeniz Araştırmaları*, Güz 2008, S. 19, s. 115-128.
- Şimşir, Bilal N., “Ermeni Propagandasının Amerikan Boyutu Üzerine”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler)*, S. 1, C. 10, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 45-98.
- Tosun, Ramazan, “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Y. 2004, S. 14, s. 144-163.
- Turan, Mustafa, “Yakınçağda Osmanlı Devleti’ni Parçalama Politikaları ve Ermeni Meselesi”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler)*, S. 1, C. 10, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 1-14.
- Ünal, Fatih, “II. Meşrutiyetin Doğu Anadolu’daki Yansımaları ve Kürt-Ermeni İlişkilerine Tesiri”, *Ermeni Araştırmaları*, S. 20-21, Kış 2005-İlkbahar 2006.
-, “Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti’ne Karşı Kullanma Çabaları”, *Karadeniz Araştırmaları*, C. 5, S. 17, Bahar 2008, s. 133-152.

Yarcı, Güler, “Ermeni İhtilal Komitelerinin Silahlandırılmasında Avrupa Silah Sanayiinin Rolü”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler)*, S. 1, C. 10, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 127-172.

ANSİKLOPEDİLER

Osmanlı Ansiklopedisi Tarih/Medeniyet/Kültür, C. 6, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1993.

Öztuna, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, C. 7, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1983.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. 8, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.

BİLDİRİLER

Çiçek, M. Fatih, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Kürt Milliyetçiliğinin Tarihsel Kökenleri ve Gelişimi”, *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı’dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu*, 6-8 Eylül 2012, Bingöl/Türkiye, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2013, s. 98-118.

Kılıç, Davut, “Ermeni ve Kürt Meselesinin Ortaya Çıkışında Doğu Anadolu’nun Jeopolitik Önemi”, *IV. Türkiye’nin Güvenliği Sempozyumu*, 16-17 Ekim 2003, Elazığ/Türkiye, s. 469-478.

Pekdoğan, Celal, “Antep’te Türk-Ermeni İlişkileri 1895-1922”, *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, III.(3) Cilt, Asam-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, No: 3, Ankara 2003.

Selvi, Haluk, “Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeni Faaliyetleri (1892-1896)”, *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, III.(3) Cilt, Asam-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, No: 3, Ankara 2003.

Şen, M. Emin, “II. Abdülhamid’in Kürt Politikası” ”, *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı’dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu*, 6-8 Eylül 2012, Bingöl/Türkiye, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2013, s. 173-181.

Taş, Kenan Ziya, “Ermeni-Kürt Soybirliği İddiaları”, *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. III, Ankara 2003, s. 57-64.

RESMÎ YAYINLAR

Ermeni Komiteleri (1891-1895), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 48, Ankara 2001.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) I, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 58, Ankara 2002.

YÜKSEK LİSANS-DOKTORA TEZLERİ

Başkan, Ömer Fatih, *Ermeni Komiteleri*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2013 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Bozan, Oktay, *Arşiv Belgeleri Işığında Diyarbakır Vilayetinde 1895 Ermeni Olayları*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2006 (Yüksek Lisans Tezi).

....., *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2012 (Doktora Tezi).

Çamsoy, Zeynep, *Milli Mücadele Dönemi'nde Kürdistan Teâli Cemiyeti (1918-1927)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2007 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Ebinç, Sait, *Doğu Anadolu Düzeninde Aşiret-Cemaat-Devlet (1839-1950)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Güneş, Özlem, *Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Güven, Melek Sarı, *Kürt-Ermeni İlişkileri (1828-1908)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

İslamoğlu, Yener, *The Times Gazetesine Göre 1883-1895 Yıllarında Ermeni Meselesi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2008 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

- Karadiş, Zeynep, *II. Meşrutiyet Dönemi'nden Lozan Barış Antlaşmasına Kadar Kürt Teali ve Teavün Cemiyeti'nin Faaliyetleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Kartın, Cengiz, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Milli Mücadele Döneminde Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'daki Aşiretlere Yönelik Siyaseti*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2005 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Kaya, Abdulcelil, *Ulus İnşa Sürecinde Etnik Partiler: SINN FEIN VE BDP*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara 2013 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Kaya, Fetullah, *Osmanlı Döneminde Kürt Basını*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Öney, Celal, *II. Abdülhamid Döneminde Anadolu'da Meydana Gelen Ermeni İsyanlarında Amerikan Misyoner Okullarının Rolü*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir 2010 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Özgün, Tevfik Orçun, *Osmanlı Topraklarında Büyük Rekabet: İngiltere'nin Nüfuzu (1876-1909)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Tepeköylü, İlke, *İstanbul Ermenilerinde Geçiş Dönemlerinde Doğum-Evlenme-Ölüm*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli 2012 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

İNTERNET KAYNAKLARI

Engin, Vahdettin, *Hamidiye Hafif Süvari Alaylarının Kuruluşu*, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/hamidiye-hafif-suvari-alaylarinin-kurulusu>, Ocak 2015.

SÖZLÜKLER

Parlatır, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2009.

Yeğin, Abdullah, Abdülkadir Badıllı, Hekimoğlu İsmail, İlham Çalım, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat*, Sebat Yayın Dağıtım, İstanbul 2006.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, Ankara 2011.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2009.

Bitlis Vilayetinden Varid Olan Şifreli Telgrafname

7 Cemaziyelevvel Sene 219 zeyldir. Sason'da üç karye ahalisinin köylerini terk ettiklerine dair vilayetçe malumat olmadığı arz olunmuştu. Muş mutasarrıflığından cevaben vuku bulan aşair Sason'un ehemmiyetli mevkii olan Gelikozan kazasında kimsenin terk-i mesken etmediğini izhar eyleyip ancak Sason'un telgrafi olmayan ve Muş'a uzak olan mahallerine gönderilen tahkik memurlarının icra ettiği tahkikat neticesinin dahi arz-ı tabii ise de oralar günlerini ekradıyla sükun olup sefaretin yanlış ve bi esas ihbarın mebnis olmak lazım gelen beyanatına hiç tatbik kabul etmeyeceği maruzdur. Ferman Fi 12 Cemaziyelevvel sene 219

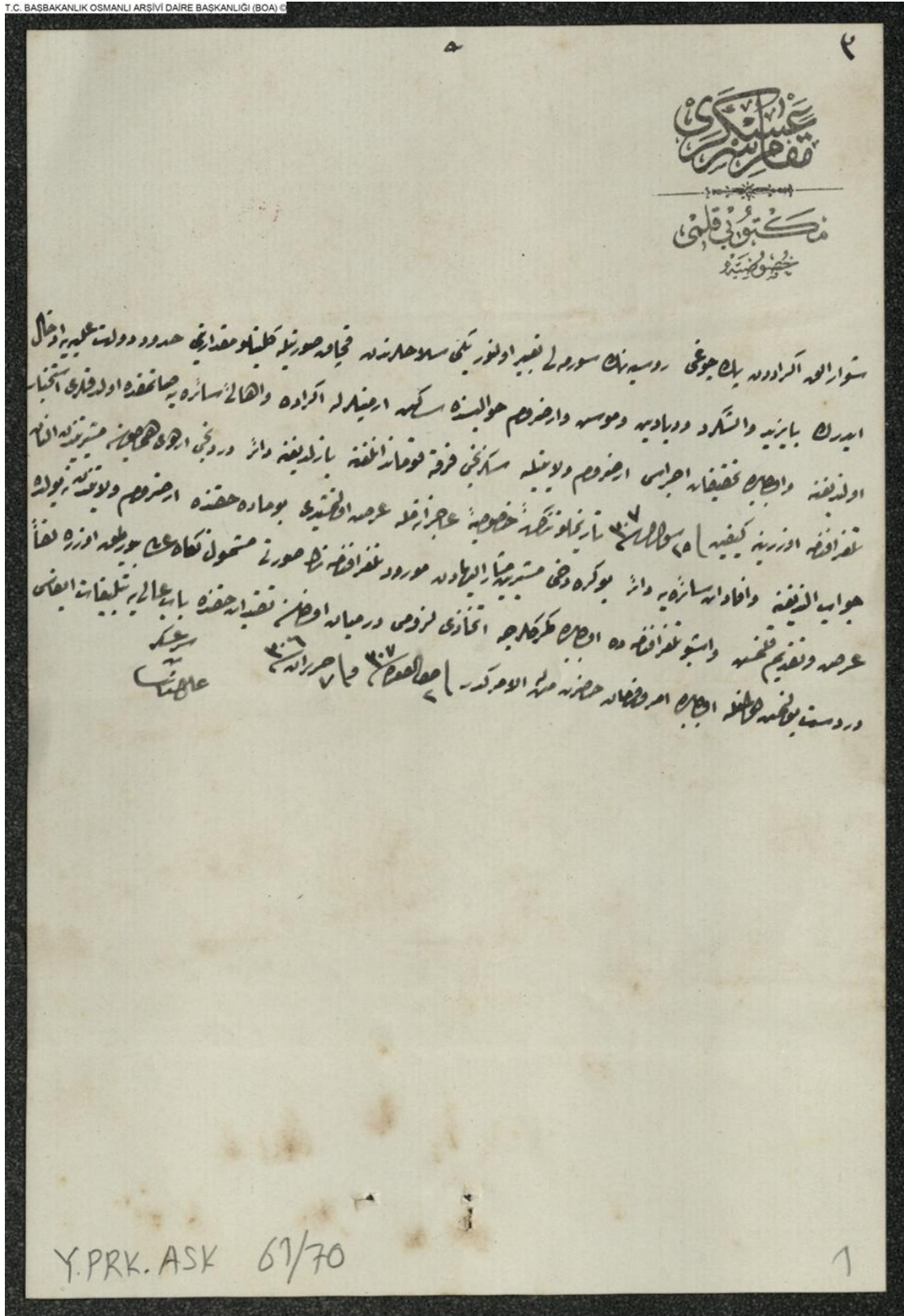
Vali Hüsnü

YPRK. ASK 84/51

Bu akşam aldığım İstandora gazetesinin 11 Ağustos tarihli nüshasında Ermenistanın ahvali diye bir bend görülmüş ve bu bend de Ermenilere Kürtler tarafından edilen birçok mezalim zikr olunarak bu hare sebebi Kürt Beylerine taraf-ı hükümetten götürülen müsaade olduğu dahi dersaadetten memleketlerine avdet etmekte olan bir hayli Ermeni'nin Kürtler tarafından soyulduğu ve bazı seyyahiye Kürtler tarafından soyulur ise ona mukabil Ermenilerin tevkif olduğu zikr edilmiştir. İngiltere'de bulunan Ermeniler gazetelere metruren bu mesellü bendler vererek Ermeniler hakkında İngilizlerin merhametini celbe çalışmakta ve bunun ise politikaca bir su-i tesiri görüleceği anlaşılmaktadır. Bu hal dahi mukabil olarak Ermenilerin Kürtler aleyhine etmekte oldukları mezalim daha munasip taraflardan İngiliz gazetelerinden bazılarına derç edilmesi munasip gibi mütalaa kılınmış ise de herhalde emr-i ferman hazreti veliyyül emr-u hazretlerininidir. Fi 22 Muharrem sene 310 ve fi 3 Ağustos sene 308

Kulları

Mevran Hazret-i Şehriyarileridir

Y.PRK.ASK.00061.00070.001

Rusya'nın Devlet-i Aliyye hududunda bulunan Kürt ve Ermenilere silah sattığına dair belge.

 ۷۶۴

کینه در دست ایدیتو دامادبان نام مصدق نقاشیه اولوب کرد البسم بید بر اسلوم قریبه بالهجوم اهلایه
 بری قتل وایکشی با جرح ایجه اولو ایی شریباید درت رفیقک اتلاف ایلمه دیوونک دیگر رفیقک دخی
 اولی ملوک ایش دامادبانک در دخی و شریباید دخی بویکه مقدیمی جمیع اتحادیه نصیباتک ازاله قوتنه تأییدی
 در کار بولمیه اولدیفه رازنجیس ولایتک نفقاته سی نظردیلا بولمیه ایجه عصبه و تقدیم قلمیه و تداوید
 نیقظکایه بر قلمه دها اعتدالونی طرف والای سحریده دیوایه مجاوره سلطان و ایستدیه یازمشه افندم
 لایحه ملوک ایش
 صد اعظم و باور ارم

Y.A.HUS

276/35

1

Y.A.HUS.00276.00035.001

Kürt elbiseleriyle, Müslüman köylerine saldıran Ermeni çetesinin akıbetine dair belge.

خاتمه
بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين
عند

تیسریں درجہ کے مقام پر صدر ایجنسی کے متعلقہ امور کے حوالے سے

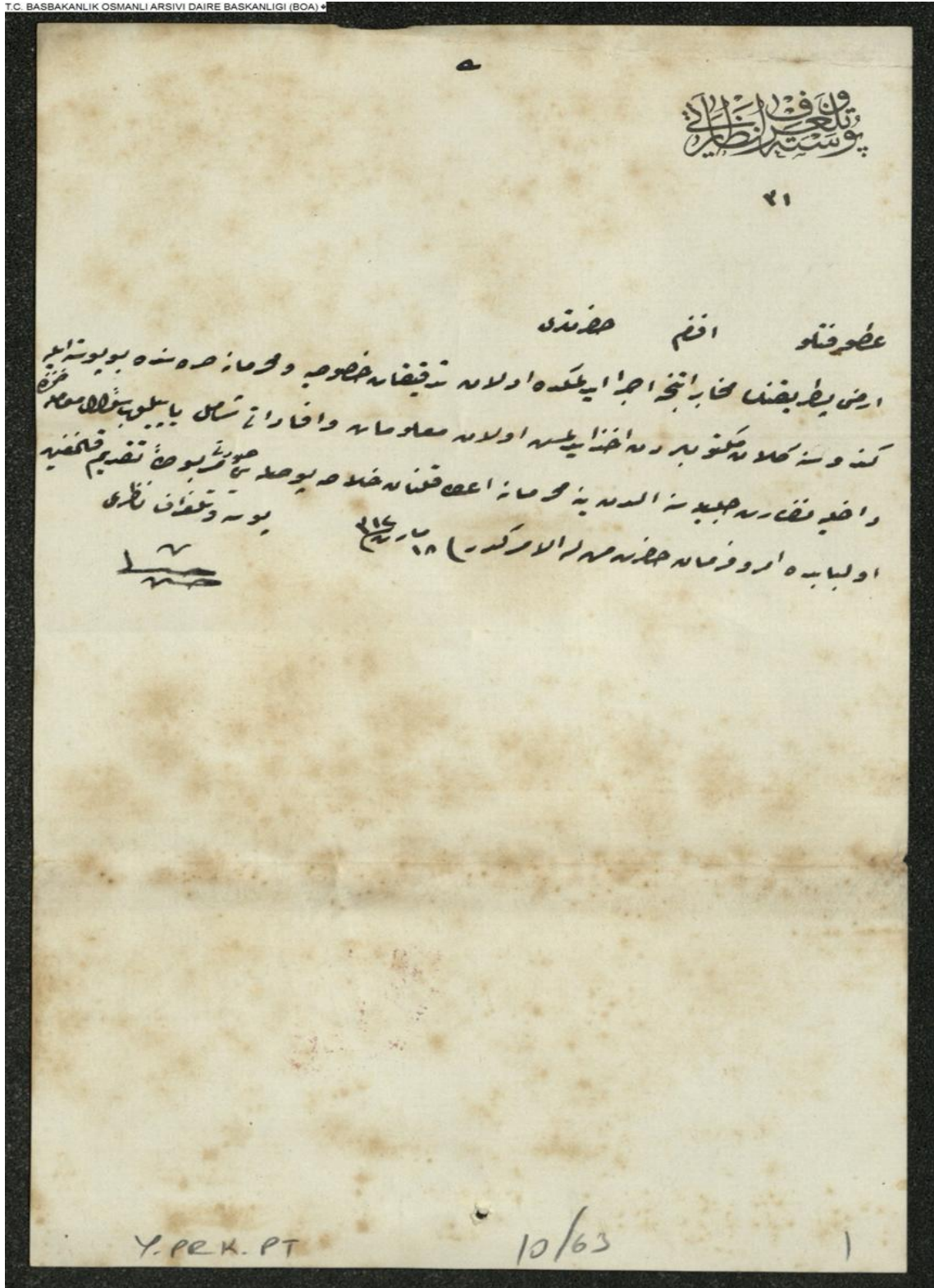
مافوقی اہمیت کے ساتھ مذکورہ حصہ ایجنسی کے قریب واقع ہوئے ہیں۔ اجماع و ترجیحات تمام اراکہ الیہ اس لیے اعادہ
قد فرمایا ہے۔ سب سے پہلے حضرت بزرگوار کے متعلقہ امور کے حوالے سے اور پھر دیگر امور کے حوالے سے۔
اور پھر یہ ہوئے ہیں۔ ان کے بارے میں بعض اور امور و افادات موصولہ الیہ تاجید الیہ اور یہ مسئلہ مقرر مقام اختیار طوبان
ایک ارباب فاضلہ کے تہذیب و وضع و عبادی کتب و موسسہ سنی علیہ الخ اختلاف جہاں موجود اس لیے جس اور بعضی اختلافات کے
ایک دوسری کیونکہ ان کے اہمیت کے ساتھ ایجنسی کے تہذیب و وضع کے تہذیب و وضع کے تہذیب و وضع کے تہذیب و وضع کے
اور ان کے بارے میں جو کچھ ان کے بارے میں ہے۔ ان کے بارے میں جو کچھ ان کے بارے میں ہے۔ ان کے بارے میں جو کچھ ان کے بارے میں ہے۔
بہرہ ایہ کہ وہ یہ ہوئے ہیں۔ دروغی ردی کے بارے میں یہ تہذیب و وضع کے تہذیب و وضع کے تہذیب و وضع کے تہذیب و وضع کے
عاشق اجماع و ترجیحات کے متعلقہ امور کے حوالے سے اور پھر دیگر امور کے حوالے سے۔ ان کے بارے میں جو کچھ ان کے بارے میں ہے۔

تیسریں
درجہ

OSMANLI ARŞİVİ		
A.} MKT.MHM		
752	36	2

A.} MKT.MHM.00752.00036.002

Kürtlerle Ermenilerin çatışması sonucu Osmanlı Devleti'nin olay mahallinde almış olduğu tedbirlere dair belge.

Y.PRK.PT.00010.00063.001

Ermeni olan Osmanlı memurunun Ermeni komite üyelerine yardımı dolayısıyla tevkif edildiğine dair belge.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA) *

4

وانه ولایتی هفت

ج. و سره و صالح فطرد بوز و نه اورنیغه استوارده نام لهه السبع الذی بورده
 لوز و کورجه ارمنیه اولوبه کیده کردیا قش ایرانه جغتیه حدودی بخاورییه
 برارمن هیه سیه ضرب و تکیل ایله مایه هیه به کتیه هیه بایله و سره و صالح
 حوارییه علیه و سقا قشیه او زره بود قوعانی عیارده او نه نفر مقول و الیه مجموع
 اورنیغه و بوهاده او زره اکر اوله ارضی کوبدینه بخاورییه اشاره و قوعانی مقول بود
 هفتده رهف و کین طغنه و ریوبه مایه ده عاری اوله مایه برد قش ایسه قادیله و لوز
 خستیه نه کنه دره مقول و قش ایلی مجموع کوسرله رجه بودله صحنه اطرافیه تحقیقات
 اجنه موقوف اولوبه قشیه میده اوله اعتت شک بالکجه محو و ارانه و فو خدر نه
 اطرافیه غلجه اوله اهالیف رینه اعاده سیه بر فطرد و اروضه هیه اجنه
 تحقیقات مکملیه صحنه عطفه مایه اوله جیف مودعه
 ج. و سره و صالح

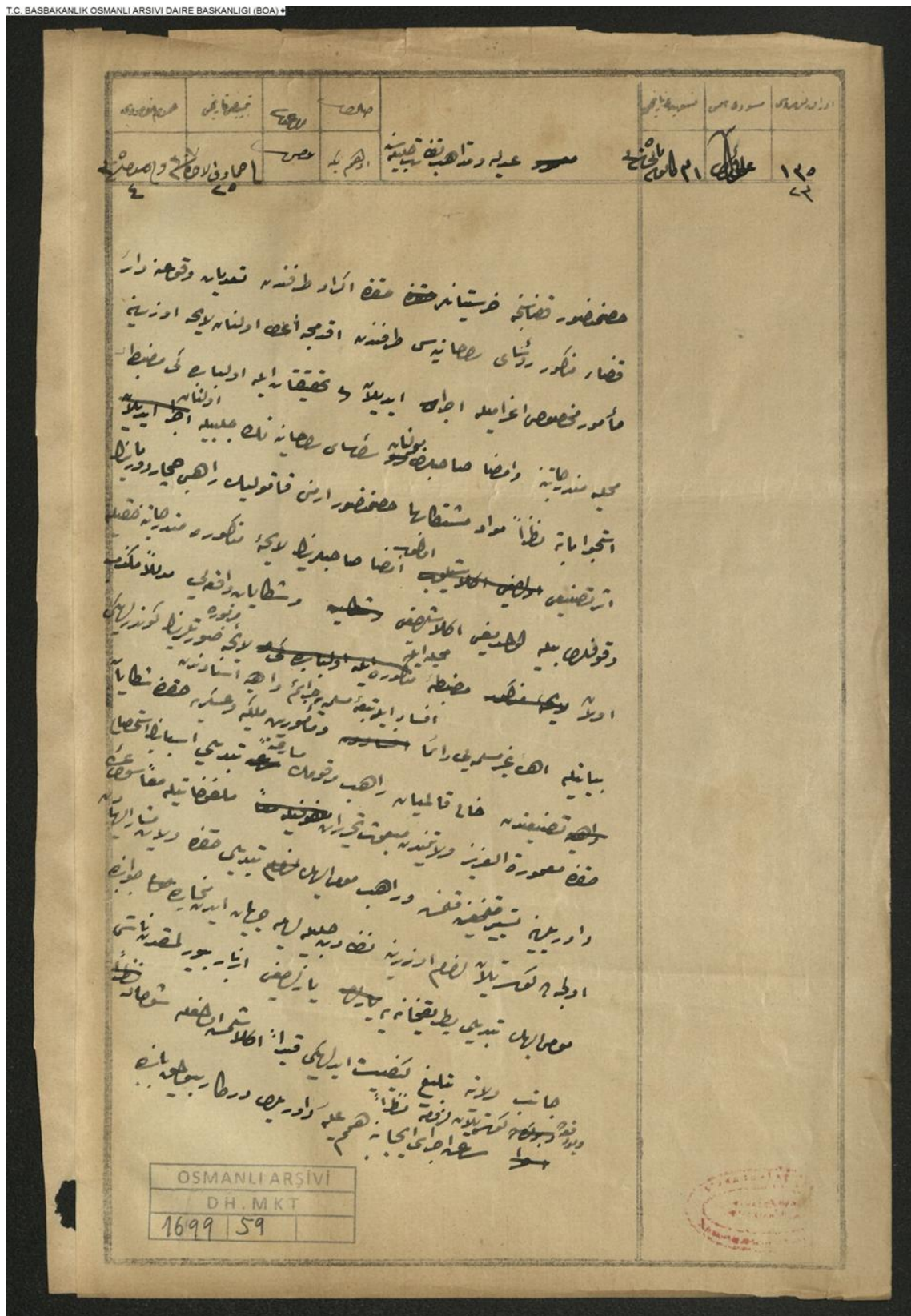
وانه و الیه
 ناکم

Y.PRK.UM

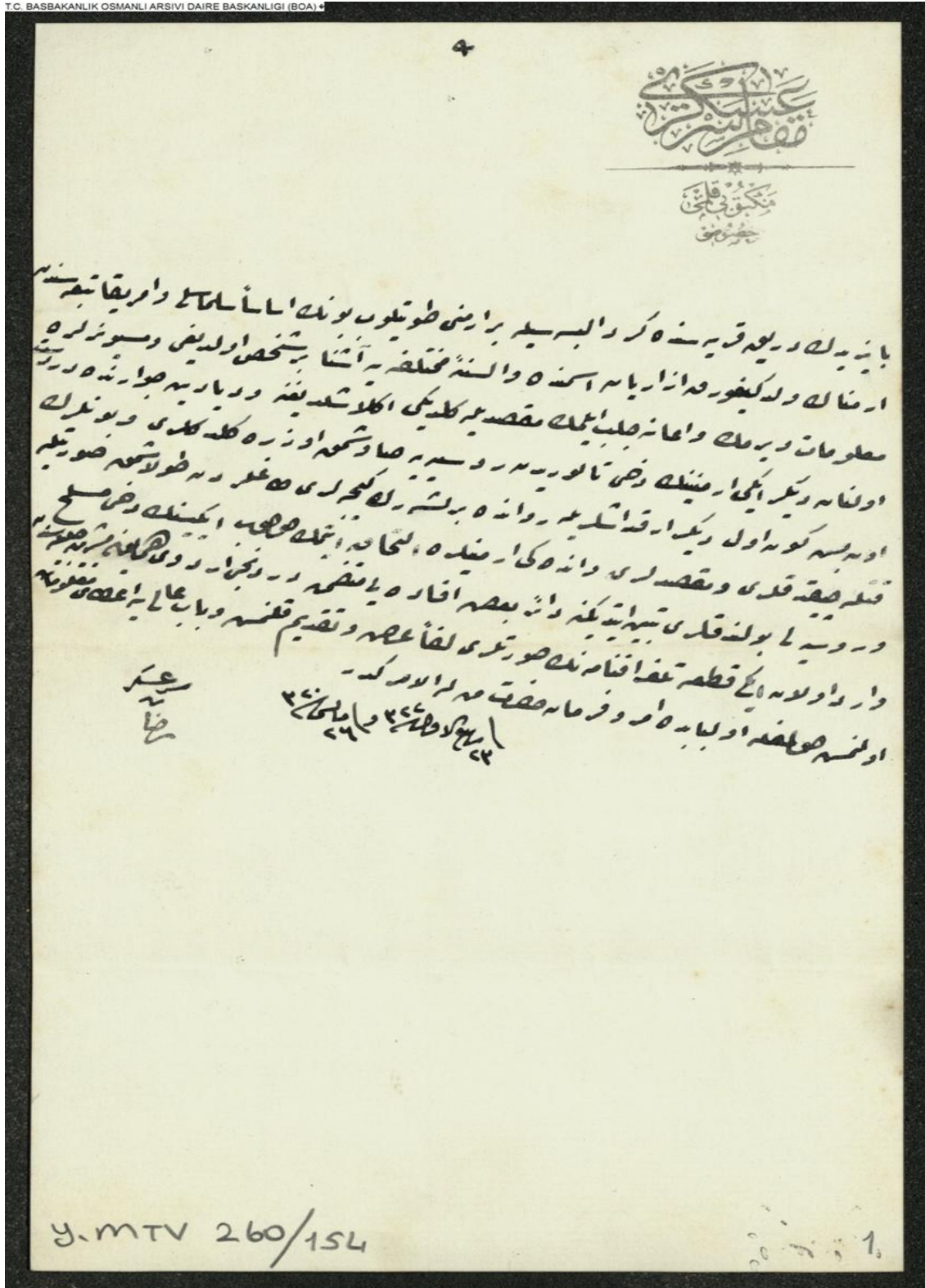
34/5

Y.PRK.UM.00034.00005.001

Kürt elbisesiyle İran hududunu geçen Ermeni çetelerinin Kürtlerle çatışmasını içeren belge.

Hısn-ı Mansur'da, Osmanlı hükümeti adına sahte evrak düzenleyen Ermeni rahibin tevkifi hakkında belge.

Y.MTV.00260.00154.001

Dördüncü Ordu bölgesinde ermeni komiteciler arasında Kürt kıyafetine girmiş Rus ve Amerikan tebaalı kişilerin yakalandığına dair belge.

[illegible]

Y. PRKASK 101/43 2urk

1-1

Y.PRK.ASK.00101.00043.001

Hamidiye Alaylarının fesatçılara karşı düzene sokulmasına dair belge. (1-2)

و حمیدیه الایدرینک و هانتظم چار قونلوسی نوز مکتدیکین چهلک و کلوب
 کتدیکه الیه ای برقات و هانتظم اصلو ح اولان جفی جند بوند و نه
 بر بلوکک مناوین برینه یا خودالتی آی ~~کلیک~~ ~~لوز~~ ~~من~~ ~~هونید~~
 صفت سینه بلوککازم بولنوه اوزره نه هونید و سعادته جب ایلمدی
 لوز مکتدیکینک بلوککازم چمد ولید برابر کتدک و اعزام اولمجه
 ناموره نوز بیاعمه ~~کلیک~~ غنه عبدی خفی ~~سوی~~ ~~کلیک~~
 برنطوره ارام سینه تبلیغ و تبشیر اهنور ~~کلیک~~ ~~کلیک~~ ~~کلیک~~
 وای ~~کلیک~~ ~~کلیک~~ ~~کلیک~~

Y.PRK.ASK

101/43

1-2

Y.PRK.ASK.00101.00043.001

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Mehmet Emin DEMİR

Uyruğu: Türkiye (TC)

Doğum Tarihi ve Yeri: 10 Ekim 1985, Adıyaman

Medeni Durumu: Bekâr

Tel: 0544 559 1960

Email: emin_emin02@hotmail.com

Adres: Selçuk Mah. Ethem Onbaşı Cad. Güvenç Apt. No:11/9 Merkez-NİĞDE

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
Lisans	Niğde Üniv. Fen-Edebiyat F. Tarih	2013
Lise	Adıyaman Lisesi, Adıyaman	2002

İŞ DENEYİMLERİ

Yıl	Kurum	Görev
2012- Halen	Niğde E Tipi Kapalı ÇİK.	İKM.

YABANCI DİL

İngilizce